

TƏRANƏ BABAYEVA

**Nizami Gəncəvinin
ədəbi irsində
şəxsiyyət problemi**

415

B12

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti

Təranə BABAYEVA

**Nizami Gəncəvinin
ədəbi irsində
şəxsiyyət problemi**

Азерб. Госуд. Республ.
Б. БЛИОТ
ИМ М Ф Ахундова

Вакı – 2000

46192

Elmi redaktoru:

*psixologiya elmləri doktoru,
əməkdar elm xadimi, professor*

Ə.S.Bayramov

Rəyçilər:

psixologiya elmləri doktoru, professor

M.Ə.Həmzəyev

pedaqoji elmlər doktoru, professor

Y.R.Talibov

Psixologiya elmləri namizədi **Təranə Babayeva**. **Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi**, Bakı, "Ozan", 2000, 199 səh.

Monoqrafiyada Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi psixoloji aspektdən araşdırılır, onun şəxsiyyət konsepsiyası açılır. İlk dəfə olaraq, şəxsiyyətin mahiyyəti, təşəkkülü və sosial-psixoloji məzmunu barədə Nizamının ideyaları sistemli şəkildə şərh edilir. Nizami yaradıcılığında lider anlayışı, idarəetmə psixologiyası məsələləri geniş surətdə işıqlandırılır, Nizamının şəxsiyyət probleminə dair fikir və mülahizələri müasir psixoloji nəzəriyyələr baxımından mənalandırılmasına cəhd göstərilir.

Kitab elmi işçilər, idarəetmə işləri məşğul olan vəzifəli şəxslər, ali məktəblərin müəllim və tələbələrini, eləcə də Nizami irsi ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4603000000 - 862

B _____ Qriffit nəşr

N—09B—2000

© "Nurlan" nəşriyyatı - 2000

GİRİŞ

Sosial elmlər sisteminə daxil olan psixologiya, digər humanitar bilik sahələrindən fərqli olaraq, başlıca diqqəti insan şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafı qanunauyğunluqlarına verir və ilk növbədə, şəxsiyyətin mə'nəvi aləmini, onun strukturunu tədqiq edir. Bu baxımdan psixologiyanın predmeti böyük rus yazıçısı Maksim Qorkinin "İnsanşünaslıq" adlandırıldığı bədii ədəbiyyatın araşdırma obyektinə çox yaxındır. Doğrudur, öz nəticələrini elmi anlayış və kateqoriyalar vasitəsilə ifadə edən psixologiyadan fərqli olaraq, bədii ədəbiyyat insan və onun daxili aləmi haqqında bilik və təcrübəsini ədəbi surətlərin, obrazları köməyi ilə təqdim edir. Lakin həmin bilik və təcrübəni obrazların dilindən elmi dilə, psixoloji anlayışlar və qanunlar dilinə "tərcümə etmək" mümkündür. Bu istiqamətdə edilən bir sıra təşəbbüslər bədii ədəbiyyatla belə "əməkdaşlığın" psixologiya üçün kifayət dərəcədə faydalı və səmərəli olduğunu söyləməyə tutarlı əsas verir. Odu ki, bəşəriyyətin çoxəsrlik söz sənəti nümunələrinin psixoloji aspektdə tədqiqi çağdaş psixologiya elminin aktual vəzifələrindən və perspektivli inkişaf istiqamətlərindən biri sayıla bilər.

Müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış bədii söz

ustaları insan şəxsiyyəti haqqında özünəməxsus baxışlara malik olmuş, öz əsərlərində həmin baxışları birbaşa və ya dolayısı ilə ifadə etmişlər. Bu fikir və görüşlərin diqqətlə öyrənilib ümumiləşdirilməsi müasir psixologiyanın yeni ideyalarla zənginləşməsində, həmçinin psixoloji fikir tarixinin daha dolğun mənzərəsinin yaradılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri içərisində yaradıcılığı qeyd olunan cəhətlərdən ciddi maraq doğuran və dərinədən tədqiq edilməyə, öyrənilməyə layiq olan sənətkar, ilk növbədə, dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvidir. Belə ki, Nizamının təkcə Azərbaycan ədəbiyyatına deyil, ümumən Şərqi ədəbi-ictimai və fəlsəfi-psixoloji fikir tarixinə gətirdiyi ən böyük və mühüm yeniliklərdən biri məhz təsvir etdiyi surətlərin daxili aləmini, mə'nəvi keyfiyyətlərini ön plana çəkməsi, onların davranış və hərəkətlərini psixoloji cəhətdən əsaslandırmasıdır.

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, Nizamiyə qədərki epik şe'rədə qəhrəmanlar əsasən hər hansı daxili mə'nəvi-psixoloji təkamüldən məhrum olub müəyyən müsbət (və ya mənfi) keyfiyyətlər məcmuəsinin hazır daşıyıcısı kimi çıxış edirdi. Nizami isə sələflərindən fərqli olaraq, bütün güclü və zəif cəhətlərlə canlı insan şəxsiyyətini bədii təhlil obyektinə çevirmiş, əsas diqqəti şəxsiyyətin mə'nəvi inkişafına, daxili kolliziyalarına, onun formalaş-

ması və təkamülündə ictimai və fərdi amillərin dialektikasına yönəlmişdir. Bütünlüklə xarici şəraitin və fəvqəltəbii qüvvələrin ixtiyarında olan epik qəhrəmanlardan fərqli olaraq, Nizami qəhrəmanlarının taleyini onların öz istək və arzularından doğan davranışları, hərəkət və münasibətləri, başqa sözlə, daxili psixoloji fəallığı müəyyən edir.

Beləliklə, şəxsiyyət problemi Nizami yaradıcılığının başlıca və ciddi problemlərindən biri olmuşdur. İndiyə qədər Nizami irsi əsasən ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiq olunduğundan, təəssüf ki, bu mühüm məsələnin Nizami poeziyasında qoyuluşu və həllinin bütün cəhətləri psixoloji aspektdən elmi şərhini tapmamışdır. Təbii ki, sırf psixoloji problem olan bu məsələ professional mövqedən, müasir psixologiya elminin nailiyyətləri səviyyəsindən araşdırılmalıdır. Belə bir araşdırma təkcə şəxsiyyət psixologiyası üçün deyil, həm də nizamişünaslıq üçün aktuallıq kəsb edir.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabın başlıca məqsədi məhz Nizami Gəncəvi yaradıcılığında şəxsiyyət probleminin əsas cəhətlərini psixoloji aspektdən araşdırmaq və müasir psixologiyanın elmi-nəzəri səviyyəsindən mə'nalandırmaqdan ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatın gedişində aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

—mövzu ilə bağlı ədəbiyyatı təhlil edib qruplaşdırmaq, daha geniş araşdırmaya yardımçı ola-

biləcək fikir və mülahizələri seçib sistemləşdir-
mək;

— "Xəmsə"yə daxil olan əsərlərin təhlili yolu ilə Nizaminin insan konsepsiyasını, şəxsiyyətin mahiyyəti və sosial-psixoloji məzmununu barədə görüşlərini bütövlükdə şərh etmək;

— ayrı-ayrı surətlərin tədqiqi və onlara müəllif münasibətinin açıqlanması vasitəsilə Nizaminin şəxsiyyətin inteqral psixoloji keyfiyyətləri barədə fikirlərini üzə çıxarmaq;

— Nizami əsərlərində ictimai problemlərin dominantlıq təşkil etdiyini nəzərə alaraq, şairin əsərlərində liderlik və idarəetmə psixologiyası məsələlərinin sistemli şərhini vermək.

Nizami yaradıcılığında şəxsiyyət psixologiyası problemlərinin araşdırılması professor Ə.S.Bayramovun qeyd etdiyi kimi, iki metodiki əsasda aparıla bilər: 1) müasir psixologiyada şəxsiyyət anlayışı ilə bağlı mövcud nəzəri müddəaları Nizami əsərlərinə tətbiq etmək, onlar arasında ümumi və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək; 2) Nizami əsərlərinin bilavasitə tədqiqi nəticəsində şairin şəxsiyyət konsepsiyasını aşkara çıxarmaq və onu müasir psixologiya elmi baxımından mə'nalandırmaq.'

Tədqiqatın gedişində biz mümkün qədər bu iki

*1. Ə.S.Bayramov, "Psixoloji düşüncələr";
Bakı, 1994, səh.128-129.*

yolun sintezinə nail olmağa çalışmışıq, lakin çıxarılan nəticələrin adekvatlığı naminə ikinci yola üstünlük vermişik, çünki birinci halda sxematizmə qapılmaq təhlükəsi də mövcuddur.

Sonda onu da qeyd edək ki, Nizaminin özündən əvvəlki psixoloji tə'limlərə dərinlən bələd olduğunu və onları yaradıcı şəkildə inkişaf etdirdiyini nəzərə almaqla, şairin şəxsiyyət konsepsiyasının araşdırılması onun psixoloji görüşlərini aşkara çıxaracaq və beləliklə, psixoloji fikir tariximizin parlaq bir səhifəsi barədə elmi təsəvvür əldə ediləcəkdir. Bu işə, fikrimizcə, milli psixologiya elmimiz üçün əhəmiyyətli və faydalı olacaqdır.

I FƏSİL

Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin tədqiqinin əsas istiqamətləri

Dahi şair və mütəfəkkir Nizami gəncəvinin (1141-1209) yaradıcılığı həm Azərbaycan, həm də ümumən Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixində tamamilə yeni bir hadisə olmuşdur. Şair özündən əvvəlki ədəbi-estetik, fəlsəfi-ictimai nailiyyətlər zəminində yüksələrək, Şərq poeziyasında bütöv bir məktəb yaratmış, sonrakı bir neçə əsr üçün onun inkişaf yolları və meyllərini müəyyənləşdirmişdir. Bu isə bir tərəfdən Nizami əsərlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri ilə, yəni poemalarında qoyub həll etməyə çalışdığı global fəlsəfi-ictimai problemlərlə, digər tərəfdən də şairin başqa sənətkarlar üçün örnək olmuş yüksək bədii ustalığı ilə əlaqədardır. Məhz bu səbəbdən dahi şairin yaradıcılığı lokal və regional çərçivələri aşaraq, ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb etmiş, ona dünya ədəbiyyatının korifeyləri sırasında layiqli yer tutmaq haqqı qazandırmışdır. Təsadüfi deyil ki, şairin ölməz bə-

dii irsinin öyrənilməsi ilə məşğul olan müstəqil elm sahəsi — nizamişünaslıq yaranmış və Nizami yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra problemlərin həllində ciddi nailiyyətlər qazanmışdır.

Nizami şəxsiyyəti və poeziyası barədə ilk mə'lumat və mülahizələrə, təbii ki, orta əsr mənbələrində rast gəlinir, lakin şairin yaradıcılığının müasir elmi mə'yarlar əsasında tədqiqi işi yalnız keçən əsrdən başlamışdır. Nizamişünaslıqda qəbul olunmuş fikrə görə, Nizami irsinə həqiqi elmi münasibətin ilk nümunəsi macar alimi Vilhelm Baxerin 1871-ci ildə Leypsiqdə nəşr edilmiş "Nizaminin həyatı və əsərləri" adlı monoqrafiyası olmuşdur. Burada ilk dəfə olaraq, Nizaminin elmi bioqrafiyasının yaradılmasına cəhd edilmiş, "Xəmsə"yə daxil olan poemalar ümumi planda təhlil edilmişdir. V.Baxerin kitabının əhəmiyyəti bir də onda oldu ki, o, Avropa şərqşünaslığında Nizaminin intensiv şəkildə araşdırılmasına təkan verdi və bir-birinin ardınca H.Ete, Ç.Ryö, E.Braun, K.Uilson, R.Levi, A.Arberri, Y.Ripka kimi tədqiqatçılar Nizami irsinin müxtəlif problemlərinə dair əsərlər yazdılar.¹

Nizami yaradıcılığının elmi şəkildə araşdırılması istiqamətində ikinci mühüm addım əsrimizin 20-30-cu illərində məşhur İran alimi Vəhid Dəstgirdi tərəfindən atıldı. O, şairin irsinin düzün başa düşülməsi və öyrənilməsi üçün əsər-

¹ V. Baxerdən əvvəl və sonra Nizami yaradıcılığının Avropada tədqiqi və tərcüməsi barədə ətraflı mə'lumat üçün bax: A.E.Крымский. Низами и его современники. Баку, 1981, с.32-102.

lərinin dəqiq mətnlərinə söykənməyin əhəmiyyətini dərk edərək, otuz ən qədim əlyazması əsasında Nizaminin lirikasının və "Xəmsə"nin elmi-tənqidi mətnlərini hazırlayıb nəşr etdirdi.¹

Azərbaycanda, eləcə də Rusiyada Nizami yaradıcılığının kompleks halda araşdırılması işi şairin 800 illik yubileyi ərəfəsində başladı. Məhz bu dövrdə şairin bütün əsərləri ilk dəfə olaraq, ana dilinə tərcümə edildi, dahi sənətkarın dövrü, həyatı, əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətləri, Şərq və dünya ədəbiyyatına tə'siri, fəlsəfi və ictimai görüşləri barədə tədqiqatlar meydana çıxdı. Başlanmış olan İkinci Dünya müharibəsi bu sahədə aparılan işlərə və nizamişünaslığın müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşması prosesinə mane ola bilmədi.

Yarım əsrdən artıq bir dövrdə aparılan gərgin və ardıcıl araşdırmaların nəticəsi olaraq, bu gün nizamişünaslıq elmi müxtəlif həcmli və müxtəlif səviyyəli yüzlərlə əsəri ehtiva edir. Bu əsərlərlə tanışlıq artıq nizamişünaslığın özündə müxtəlif tədqiqat istiqamətlərinin, Nizami irsinə çeşidli yanaşma prinsiplərinin mövcudluğunu söyləməyə əsas verir. Həmin istiqamətlərdən ən mühümləri aşağıdakılardır:

1) Nizami əsərlərinin dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanan əlyazma nüsxələrinin öyrənilməsi əsasında elmi-tənqidi mətnlərin hazırlanması, müxtəlif dillərə filoloji və poetik tə-

1. Rüstəm Əliyev Nizami. Qısa bibliografik mə'lumat. Bakı, 1983, s.8.

cüməsi, yə'ni bilavasitə mətnşünaslıq istiqaməti. Bu sahədə adı çəkilmiş V.Dəstgirdidən əlavə, Y.E.Bertelsin, S.Nəfisnin, Ə.Ə.Əlizadənin, R.Əliyevin, T.Məhərrəmovun, M.Əlizadənin, Q.Əliyevin, H.Məmmədzadənin, V.Aslanovun xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

2) Nizaminin həyat və yaradıcılığı haqqında ümumi təsəvvür verən tədqiqatlar.¹

3) Nizaminin ayrı-ayrı əsərlərinin təhlilinə həsr olunmuş araşdırmalar.²

4) Nizami ədəbi məktəbi və şairin yaradıcılığının tə'sir dairəsi problemlərinin öyrənilməsi.³

1. Məsəl üçün bax: R.Azadə. Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti. Bakı, 1979; H.Araslı. Nizami Gəncəvi. Bakı 1947; M.Quluzadə. Nizami Gəncəvi. Həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1953; M.Əlizadə. Nizami Gəncəvi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı, 1960; M.Rəfil. Nizami. Bakı, 1939; Бертельс Е.Э. Великий азербайджанский поэт Низами. Эпоха, жизнь и творчество. Баку, 1940; Бертельс Е.Э. Низами. М., 1949; Бертельс Е.Э. Низами и Физули. М., 1962 və s.

2. Məsələn: Ə.Abbasov. Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poeması. Bakı, 1966; X.Hüseynov. Nizaminin "Sirlər xəzinəsi". Bakı, 1983; Ç.Sasanian. Nizaminin "Leyli və Məcnun poeması". Bakı, 1985 və s.

3. Алиев Г.Ю. Легенда о Хосрове и Ширин в литературе народов Востока. М., 1960; Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературе народов Востока. М., 1985; H.Araslı. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, 1980; Q.Beğdeli. Şərq ədəbiyyatında "Xosrov və Şirin" mövzusu. Bakı, 1970; Кзымов М.Д. Последователи Низами. Баку, 1991; Г.Чанани. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ən'ənləri. Bakı, 1979 və s.

5) Şərq intibahı problemi ilə bağlı araşdırmalar.¹

6) Nizami yaradıcılığının müxtəlif elm sahələri və incəsənət növləri ilə əlaqəsi haqqında tədqiqatlar.²

7) Nizami irsinin fəlsəfi, pedaqoji və psixoloji aspektlərdə tədqiqi ilə bağlı araşdırmalar.³

1. А.Гаджиев. *Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви*. Баку, 1980; X.Yusifov. *Şərqdə İntibah və Nizami Gəncəvi*. Bakı, 1992; *Проблемы азербайджанского Ренессанса*. Баку, 1984; З.Кулизаде. *Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение*. Баку, 1987 və s.

2. Q.Qasımov. *Nizami və Azərbaycan musiqisi* — "Elm və həyat", 1979, N2; V.Qəhrəmanov. *Nizaminin hüquq görüşlərinə dair*. — *Azərbaycan Xəbərləri*, 1948, N7; M.Əfəndiyev, R.Əliyev. *Nizami və dövrünün təbabət elmi*. — *Azərbaycan Xəbərləri*, 1954, N2; Həsənov B., Xəlilov Ə. *Nizami yaradıcılığında kimya motivləri*. — "Ədəbiyyat və incəsənət", 1975, 12 iyul; N.Zamanov. *Nizami poeziyası və təsviri sənət*. Bakı, 1981 və s.

3. Ахмедов Э.М. *Великий азербайджанский мыслитель*. Баку, 1962; Мамедов Ш.Ф. *Философские и общественно-политические взгляды Низами*. М., 1959; Мустафаев Дж.В. *Философские и этические воззрения Низами*. Баку, 1962; Мурадханов М. *Педагогические высказывания Низами*. Баку, 1947; М.Аббасов *Nizaminin psixoloji görüşləri (namizəddlik dissertasiyası)*, Bakı, 1945; *Nizami yaradıcılığında təlim-təربiyə məsələləri (ümumrespublika ali məktəblərarası konfransın məruzə tezisləri)*. Bakı, 1991; Кулизаде З.А. *Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение*. Баку, 1987; А.С.Байрамов. *Некоторые этнопсихологические вопросы в творчестве Н.Гянджеви*. — *Этнопсихологические проблемы развития личности*. Тематич. сб. научных трудов, Изд. АГУ, Баку, 1985; Ə.S.Bayramov *Nizami Gəncəvi əsərlərində şəxsiyyət və liderlik problemi*. — *Psixoloji düşüncələr*. B., 1994, Ə.S.Bayramov, T.T.Babayeva. *Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında şəxsiyyət probleminə dair*. — "Azərbaycan məktəbi" j.N2, 1997 və s.

Qeyd olunan istiqamətlərin mövcudluğu nizamsünaslığın kifayət dərəcədə zəngin və çoxşaxəli tədqiqat diapazonuna malik olduğunu açıq-aşkar nümayiş etdirir. Bununla belə, Nizami yaradıcılığı ilə bağlı bütün məsələlərin həllindən danışmaq hələ tezdir. Nizami irsi o qədər mürəkkəb, çoxcəhətli və intəhasızdır ki, tədqiqatçıların hər yeni nəslində dərk olunmamış qatlarla, həllini gözləyən problemlərlə üzləşir. Nizami yaradıcılığında şəxsiyyət problemi də belə məsələlərdən biridir. Özü də bu məsələ elmin ideoloji ehkamlardan azad olduğu və əvvəlki bir sıra müddəalara yenidən baxmağa ehtiyac duyulduğu indiki məqamda daha aktual mahiyyət kəsb edir.

Bəri başdan deyək ki, prof.Ə.Bayramovun araşdırmaları istisna olunmaqla (onlar haqqında aşağıda ətraflı danışacağıq), Nizami yaradıcılığında şəxsiyyət məsələsi psixoloji bir kateqoriya kimi tədqiqat obyektli olmamışdır. Lakin nizamsünaslıq sahəsindəki əsərləri diqqətli öyrəndikdə, bu məsələyə dair çoxsaylı mülahizələrlə rastlaşırıq və həmin pərakəndə fikir və ideyaları sistemli bir hala salsaq, problemin Nizami yaradıcılığında qoyuluşu və həllinin mümkün istiqamətləri barədə ümumi bir təsəvvür hasil edə bilərik. Bu baxımdan yuxarıda göstərilən istiqamətlərdən ikinci, üçüncü, beşinci və yeddinci qrupa daxil olan araşdırmalar daha çox material verir. Həmin materialın təhlili göstərir ki, nizamsünaslar dahi şairin yaradıcılığında şəxsiyyət probleminə əsasən aşağıdakı üç aspektə diqqət

yetirmişlər:

1) Nizaminin fəlsəfi-etik və ictimai baxışları, o cümlədən onun humanizmi ilə əlaqədar;

2) Şairin bədii metodunun mühüm bir keyfiyyəti, yə'ni obraz və xarakterlərin yaradılması və təqdimində ədəbi yenilik mahiyyəti daşıyan ardıcıl prinsip kimi;

3) Nizaminin bədii ustalığını və poetik məharətini nümayiş etdirən, səciyyələndirən bir xüsusiyyət kimi.

Onu da qeyd etməliyik ki, əsasən bütün hallarda tədqiqatçılar məsələni geniş ədəbi-tarixi kontekstdə, həm diaxronik, həm də sinxronik planda nəzərdə keçirirlər ki, bu, Nizami sənətinin müstəsna əhəmiyyətini, onun bir şair və mütəfəkkir kimi nadir istedadı və böyüklüyünü daha aydın dərk etməyə şərait yaradır.

Demək olar ki, bütün nizamişünaslar şairin yüksək humanizmindən, insan şəxsiyyətinə sonsuz marağından söhbət açır və bu cəhəti Nizaminin bir mütəfəkkir kimi fəlsəfi və ictimai mövqeyinin çıxış nöqtəsi hesab edirlər. M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin 800 yubileyi münasibətilə yazdığı "Azərbaycan şairi Nizami" adlı kitabında həmin məsələnin dərin fəlsəfi-əxlaqi məzmun daşdığını vurğulayaraq yazırdı: "İctimai varlıq olan insan", Nizamiyə görə, şərəfinin qiyməti ölçüyə gəlməyən bir məxluqdur... Zamanın ilk mənzili yer, dünyanın son nəslə isə insandır. Bu insan özünü tanıdıqda, Allahı da tanıyır. İnsan – sözün mə'nəvi və psixoloji mə'nası ilə bir insan – iki

aləmi özündə təmsil edən bir nurdur".¹

Nizaminin insan şəxsiyyətinə dair görüşlərinin təxminən eyni şəkildə şərhinə M.İbrahimovun "Leyli və Məcnun" poemasının filoloji tərcüməsinə yazdığı geniş ön sözdə rast gəlirik: "Nizami ümumiyyətlə, "yer üzünə günəş yaranan insanı" son dərəcə ucaldır və onun böyük əməllər üçün yarandığını yazır. İnsan dünyaya yemək, içmək, qarnını otarmaq, əynini bəzəmək üçün gəlməmişdir. Həyat – oyuncaq, insan da oyunbaz deyildir. Həyat mürəkkəb, ağır və şəraflidir. Təbiət insanı bütün varlıqlardan üstün və yüksək yaratmışdır. İnsan nəinki əli ilə çalışmalı, fiziki əməyi ilə təbiəti istədiyi şəkildə dəyişməlidir, o, həm də zehni işlətməli, düşüncəsini inkişaf etdirməli, ağılı ilə təbiətə qalib gəlməlidir".²

Bu fikirləri daha lakonik şəkildə tanınmış nizamişünas Xəlil Yusifov da qeyd edir: "Dünyanın ən böyük humanistləri, yə'ni İntibah dövrü sənətkarları kimi Nizami poeziyasının da bir məhvəri vardır ki, o da insandır".³

Fəlsəfə elmləri doktoru Zümrüd Quluzadə "İqbalnamə"nin filoloji tərcüməsinə yazdığı ön sözdə şairin humanizminə və insana baxışının özünəməxsusluğuna dair mülahizələrini belə ümumiləşdirir: "Nizami yaradıcılığını yüksək in-

1. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami.

Baku, 1991, s.200-201.

2. M.İbrahimov. "Leyli və Məcnun" — Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Baku, 1981, s.10.

3. X.Yusifov. Nizaminin lirikası. — Nizami Gəncəvi. Lirikası. Baku, 1983, s.11.

sanseverlik, insana münasibətdə mülayimlik və xeyirxahlıq səciyyələndirir. İnsan səadətinə mane olan nə varsa — istər hakim quruluş və onun ağaları olan şah və vəzirlər, istər bu quruluşun doğurduğu ictimai eybəcərliklər, istər insan təbiətinə xas əxlaqi nöqsanlar olsun — bütün bunların tənqid və ifşasında orta əsr mədəniyyəti nəhənglərinə xas olan qeyri-adi mətinlik, dönməzlik, qorxmazlıq Nizami poemalarının ana xəttini təşkil edir.

Nizami əsərlərinin əsasında müxtəlif təzahürlərdə xeyir və gözəlliyin vəsfi, cəmiyyət və insanın nöqsan və şərdən azad edilməsi ideyaları durur. Şairin əsas qəhrəmanı insan, baş vəzifəsi isə onda insanlığın tərbiyə edilməsidir. İnsanlıq isə insanın mə'nəvi və əqli kamilləşməsinə səbəb olan, onu xeyir, gözəllik, ədalət və ən yüksək ədaləti təmsil edən həqiqətlə birləşdirən amildir.¹

Nizaminin özünəməxsus insan konsepsiyasının və humanist təliminin daha konkret şəkildə açıqlanmasında görkəmli nizamışünas Rüstəm Əliyevin mülahizələri olduqca əhəmiyyətlidir. O, Nizaminin lirikasından danışarkən belə bir mühüm cəhəti qeyd edir ki, şairin qəzəllərində əvvəllər "insaniyyət", "cavanmərdlik" mə'nasında işlənən "mərdlik" və "adəmi" sözləri bilavasitə "humanizm" anlamında işlənir, yə'ni bu kəlmələr artıq yeni, fəlsəfi və terminoloji mahiyət

1. Z. Quluzadə. Müqəddimə. — Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı, 1983, s.407.

yət kəsb edir.¹

Daha sonra alim "Xəmsə"yə daxil olan ilk poema — "Sirlər xəzinəsi" üzərində dayanır və bu əsərin iyirmi söhbətdən ("məqalət"dən) ibarət olduğunu qeyd edərək, yazır: "Həmin söhbətlərin düzülüşü qaydasında ciddi ardıcılıq olmasa da, onların hamısında insandan, onun bir fərd və bir cəmiyyət üzvü kimi mövqeyindən — yə'ni bir problemin iki cəhətindən danışılır. Şair insan təbiətinin mahiyyətini, onun psixologiyasını diqqətlə araşdırır..."² Daha sonra Nizami yaradıcılığını bir küll halında səciyyələndirən tədqiqatçı göstərir ki, Nizaminin əsərlərində artıq hadisələr və tale insan üzərində hökmranlıq etmir, onu əzmir, əksinə, hadisələrin gedişini insan iradəsi və arzuları dəyişir: "Şəxsiyyətin, onun iradəsinin köləlikdən, mövhumat və dini xurafatdan azad edilməsi, kamil humanizm nəzəriyyəsi — bütün bunlar ölməz Nizami poeziyasının xarakterik cəhətləridir".³

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin humanist konsepsiyasına diqqət yetirilməsi tədricən nizamışünasları sırf psixoloji problematikaya gətirib çıxarmışdır. Bir çox tədqiqatçılar, haqlı olaraq, bu nəticəyə gəlmişlər ki, Nizaminin humanizmi, ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyata xas olan insansevərlikdən fərqli, orijinal mahiyyətə malikdir və

1. Rüstəm Əliyev. Nizami. Qısa bibliografik mə'lumat. Bakı, 1982, s.118.
2. R.Əliyev. Göstərilən əsəri, s.119.
3. Yenə orada, s. 114.

bu humanizm renessans tipli humanizm kimi səciyyələndirilməlidir. Bu anlayışı akademik N.İ.Konrad belə izah edirdi: "Renessans humanizmi insanın öz şəxsiyyətinin dəyərliliyinə inamından ibarət idi... Özü də bu dəyərliliyin dərk olunması insan şəxsiyyətinin muxtariyyəti, onun azadlığı və müstəqilliyi barədə təsəvvürlə bağlı idi. Bu humanizm konsepsiyası mifoloji və dini kateqoriyalarda deyil, fəlsəfi kateqoriyalarda ifadə olunurdu".¹

Məsələnin məhz bu cür qoyuluşu Nizaminin humanist konsepsiyasının tədqiqində şəxsiyyət probleminin mərkəzə keçməsinə gətirib çıxardı. Bunu A.Hacıyevin "Renessans və Nizami Gəncəvi poeziyası"² və X.Yusifovun "Şərqdə İntibah və Nizami Gəncəvi"³ adlı monoqrafiyalarından aydın görmək mümkündür. Sonuncunun "İntibah və insan gözəlliyinə inam", "İnsanın özünü axtarış və təsdiq", "İntibah poeziyasında insanın və təbiətin kəşfi" kimi başlıqları da bu məsələyə diqqətin güclənməsini göstərən fakt kimi mənalandırılabilir.

Tanınmış şərqsünas alim Qəzənfər Əliyev Nizaminin renessans humanizmini onun estetik idealını şərtləndirən bir amil kimi nəzərdən keçirir və bu cəhəti şairin ədəbi novatorluğunun əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qiymətləndirir.

1. Конрад Н.И. Запад и Восток. М., 1966, с.268-269.

2. А.Гаджиев. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви. Баку, 1980, с.178-179, 185-186.

3. X.Yusifov. Şərqdə İntibah və Nizami Gəncəvi. Bakı, 1982.

rək yazır: "Nizaminin humanizminin renessans tipli olduğunu söyləyərkən, biz ondan çıxış edirik ki, bu humanizm bütün əlamətlər kompleksinə, o cümlədən şəxsiyyətin azad inkişafı, şəxsiyyətin muxtariyyəti kimi prinsiplərə malikdir. Şübhəsiz, elə muxtar şəxsiyyət konsepsiyası şairi o vaxta qədər müsəlman Şərqi xalqlarının tarixində görünməmiş bir şəkildə fərdiləşdirməyə, surətlərin hərəkətlərinin kəskin motivləndirilməsinə vadar edirdi".¹

Nizaminin ədəbi yaradıcılığa gətirdiyi bu yenilik nizamişünaslıq sahəsində böyük xidmətləri olan filologiya elmləri doktoru Azadə Rüstəmovanın da diqqətini cəlb etmiş və o, bu cəhəti şairin bədii metodunu müəyyənləşdirən bir amil kimi nəzərdən keçirmişdir: "Nizami renessans dünyaduyumuna malik sənətkardır. Şəxsiyyətin humanist konsepsiyası, "mən"nin muxtariyyəti ideyası onun yaradıcılığının nüvəsini təşkil edir. Sosial-psixoloji varlıq olan fərd, onun mə'nəvi aləmi və həyat mövqeyi, insan "mən"inə, şəxsiyyətin sonsuz yaradıcılıq imkanlarına inam – mü-təfəkkir Nizaminin axtarıqlarının dairəsi bunlardır. Şairin bədii aləminin çıxış nöqtəsini burada axtarmaq lazımdır".² Bu fikirlərini Nizami əsərlərindən gətirdiyi misallarla əsaslandıran tədqiqat

1. Г.Ю.Алиев. Ренессансный гуманизм и эстетический идеал Низами. — Проблемы азербайджанского ренессанса.

Баку, 1984, с.295.

2. А.Рустамова. Художественный метод Низами и Ренессансный романтизм. — Проблемы азербайджанского ренессанса. Баку, 1984, с.300.

çı belə bir nəticə çıxarır: "Böyük Nizaminin hər bir əsəri insan şəxsiyyətinin çoxşaxəli xüsusiyyətlərini bədii şəkildə açan müstəqil, bitkin poetik-sosioloji və siyasi-psixoloji sistemdir".¹

A.Rüstəmovanın Nizami yaradıcılığının özündən əvvəlki ədəbiyyatla, o cümlədən böyük fars şairi Firdovsi poeziyası ilə müqayisəsini də məhz bu zəmində aparır və Nizaminin orijinallığını "incə psixoloji müşahidələrdə, obrazın fikir və hissələrinin dialektikasını açmaqda" görür.

Yeri gəlmişkən deyək ki, Nizami və Firdovsi mövzusu nizamişünaslığın diqqət mərkəzində olan problemlərdən biridir. Bu da təbii, çünki Nizaminin üç poemasının mövzusu "Şahnamə" ilə bilavasitə əlaqədardır və şair hər üç əsərdə Firdovsini hörmətlə xatırlamışdır. Ona görə tədqiqatçılar eyni mövzuları qələmə almış iki dahi sənətkarın fərqli cəhətlərini açıqlamalrı olmuşlar. Bu məsələni ilk dəfə məşhur rus şərqşünası Y.E.Bertels geniş şərh etmişdir. Farsdilli şe'rin iki korifeyinin müqayisəsi zamanı Y.E.Bertels belə bir mühüm fərqi də qeyd etmişdir: "Firdovsi öz qəhrəmanlarının psixologiyası ilə maraqlanırdı. O, mə'lum əfsanələri vicdanla nəzmə çəkirdi... Nizami isə öz qəhrəmanı ilə yaşayır, onunla birgə düşünürdü: odur ki, onda bə'zən ən xırda detallar da təsvir olunan xarakterin ümumi səciyyəsinə uyğun gəlir".²

1. *Yenə orada*, s.300.

2. E.Э.Бертельс. *Низами и Фирдовси.—Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви*. Баку, 1981, с.167.

Maraqlıdır ki, A.Rüstəmovanın "Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti" adlı monoqrafiyasında Firdovsi ilə Nizami yaradıcılığı arasındakı bu fərqi bir qədər başqa şəkildə izah edir. A.Rüstəmovanın hər iki sənətkarın psixoloji təhlilə meyilli olduğunu göstərir, lakin bunların fərqli mahiyyət daşdığını açıqlayır: "Firdovsi "Şahnamə"sində də dramatik gərginliklər, psixoloji anlar istənilən qədərdir. Şair hadisəni təhkiyədə, obraz şərhində yeri düşdükcə oxucunu rıqətə gətirəcək incə psixoloji lövhələr, naqşlar vurur. Lakin Firdovsi şe'rində "obyektiv" psixologizm hakimdir. Burada qəhrəmanların bu və ya digər hərəkətini müəyyənləşdirən daxili-ruhani keyfiyyətlər çox zaman səhnə arxasından göstərilir, onların əxlaqının xarici fonu vasitəsilə təqdim edilir. Firdovsi şe'rində daha çox obrazın davranış və fəaliyyəti tərənnüm olunur".¹

Nizami isə, tədqiqatçının fikrincə, bu baxımdan öz sələfindən xeyli irəli getmişdir. Və bu irəliləyişin mənasını o, belə izah edir: "Nizami şe'rindəki psixoloji şərhin mahiyyəti başlıca olaraq, surətin ruhani-mə'nəvi keyfiyyətlərinə müdaxilədə insani fikir və hissələr axınını açmaqda çalışmaqda özünü göstərir. Bu, sənətkara "daxili insanı" tədqiq üçün böyük imkanlar verir. Nizamidə "obyektiv" psixologizmlə (obrazı onun hərəkətləri fonunda açmaq) yanaşı, insan qəlbinin, onun istək və arzularının in'ikası vasitəsilə,

1. A.Rüstəmovanın. *Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti*. Bakı, 1979, s.71.

surəti "daxildən" açıqlama yolu ilə xarakter yaratmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir".¹

Bunun ardınca müəllif Nizaminin daha bir yeniliyini qeyd edir: "Nizami sənəti xüsusən xarakterin psixolojisindəki təzadlı nöqtələri açıb göstərməkdə böyük xarüqələr yaradır və bu baxımdan nəinki özündən əvvəlki, hətta sonrakı əsrlər şərinin bir çox nümayəndələrini kölgədə qoyur".²

Y.E.Bertels göstərir ki, Nizami yaradıcılığında psixoloji təhlilin heyratəmiz dərinliyi və qüvvəsini nəzərə alaraq, akademik S.F.Oldenburq "Nizamini "böyük qəlbşünas" adlandırır və gənc şərqşünaslara bu məsələni araşdırmağı tövsiyə edirdi. Alim onu da qeyd edir ki, Nizami yaradıcılığının bu xüsusiyyəti həm də obrazın psixologiyasını sosial vəziyyətinə, yaşına və s. tam uyğun şəkildə açmaq baxımından diqqətəlayiqdir. Bütün bunlar isə Nizami haqqında irəli sürülən bəzi yanlış müddəaları təkzib etmək üçün tutarlı dəlillər verir. Məsələn, yuxarıda adı çəkilmiş V.Baxer Nizaminin sufizmlə əlaqəsini şişirdərək, onu zahid, tərkidünya bir şəxsiyyət kimi təqdim etmişdir. Bir sıra digər araşdırmalarda da bu fikir təkrar olunmuşdur. Həmin fikri qətiyyətlə rədd edən Y.E.Bertels belə bir sual verir: güşənişin həyat tərzini keçirən bir şəxs insan münasibətlərini, psixologiyasını belə dərindən öyrənə bilərdimi? Öz daxili aləminə, xarakterinə, mə'nəvi key-

1. *Yenə orada*, s. 71.

2. *A.Rüstəmov. Göstərilən əsəri*, s.75.

fiyyətərinə görə kəskin şəkildə fərqlənən, müxtəlif psixoloji tiplərə mənsub surətlər qalereyası yarada bilərdimi? Buna, əlbəttə, inanmaq çətin-dir.

Y.E.Bertels belə bir cəhəti də qeyd edir ki, Nizami yaradıcılığında bu xüsusiyyət mütailənin, ədəbi təsirin nəticəsi də ola bilməzdi, çünki psixoloji təhlili yeni element kimi Şərq ədəbiyyatına məhz Nizami gətirmişdir və ondan əvvəlki poeziyada belə bir əlamətə rast gəlmək mümkün deyildir.¹

Özlüyündə aydındır ki, Nizami Şərq ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklərə birdən-birə deyil, tədricən, gərgin və məqsədyönlü bədii axtarışlar nəticəsində gəlib çıxmışdı. Bu baxımdan şairin qırx ildən artıq davam edən ədəbi fəaliyyəti dövründə baxışları və yaradıcılıq prinsipləri müəyyən təkamül yolu keçmişdir. Lakin bu təkamül "Xəmsə"yə daxil olan əsərlərdə daxili bağlılıq və əlaqənin, daim diqqət mərkəzində olan və inkişaf etdirilən ana xəttin mövcudluğunu istisna etmir. Görünür, şairin müxtəlif mövzularda yazmış olduğu beş poemanın ümumi ad altında birləşməsi məhz həmin daxili bağlılığın nəticəsi olmuşdur. Bu daxili bağlılığı təmin edən başlıca amil, tədqiqatlardan görüldüyü kimi, ilk növbədə, Nizaminin orijinal şəxsiyyət konsepsiyası idi. "Xəmsə"yə daxil olan hər bir poema bütöv insan həyatı haqqında hekayətdir. Süjet qəhrəmanın

1. *Е.Э.Бертельс. Политические взгляды Низами. — Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Ганджеви. Баку, 1981, с. 33-34.*

bu dünyaya gəlməsi ilə başlayır və onun dünyadan getməsi ilə bitir. Belə süjet-kompozisiya sxeminin əsasında Nizami tərəfindən ardıcılıqla inkişaf etdirilən müəyyən ictimai-fəlsəfi konsepsiya dayanır".¹

"Xəmsə"yə daxil olan əsərləri diqqətlə araşdırdıqda, onların hər birində Nizaminin şəxsiyyət konsepsiyasının müxtəlif tərəflərinin açıqlandığını görmək çətin deyildir. Məsələn, əgər "Sirlər xəzinəsi"ndə Nizami şəxsiyyətin mahiyyətini ümumfəlsəfi planda şərh edərək onun strukturunda sosial və bioloji, ictimai və fərdi amillərin nisbətini göstərməyə çalışsın, ikinci böyük əsəri olan "Xosrov və Şirin"də şair artıq şəxsiyyəti psixoloji bir reallıq kimi tədqiq edir, surətlərin daxili aləmini ön plana çəkir. Məhz buna görə tədqiqatçılar "Xosrov və Şirin"i Şərq ədəbiyyatında tamamilə yeni bir hadisə kimi qiymətləndirmişlər. Q.Əliyev yazır: "Nizaminin bu poeması Şərq ədəbiyyatında yeni söz idi, çünki biz burada ilk dəfə olaraq qəhrəmanların davranış və hərəkətlərinin psixoloji şərhini ilə rastlaşırıq. Bu, Azərbaycan şairinin bədii kəşfi idi".²

"Xosrov və Şirin" poemasının bu keyfiyyəti tədqiqatçıların həmin əsərə xüsusi maraq göstərməsinə səbəb olmuşdur. Məhz psixoloji təhlili, obrazın hərəkətlərinin psixoloji əsaslandırıl-

1. А.Гаджиев. *Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви*. Баку, 1980, с.186.

2. Г.Ю.Алиев. *Темы и сюжеты Низами в литературе народов Востока*. М., 1985, с.14.

masını əsas götürərək, bir sıra alimlər bu poemanı Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrının ilk nümunəsi kimi qiymətləndirmişlər və bu məsələ geniş elmi müzakirələr doğurmuşdur.

"Xosrov və Şirin"i ilk dəfə roman adlandıran və bunu elmi-nəzəri şəkildə əsaslandırmağa çalışan tədqiqatçı professor Mikayıl Rəfilil olmuşdur. O, hələ 1939-cu ildə rus dilində çap etdirdiyi "Nizami. Həyatı və yaradıcılığı" adlı monoqrafiyasında yazırdı: "Dahiyanə romantik poema olan "Xosrov və Şirin" şairin birinci böyük əsərindən özünəməxsus şəkildə fərqlənir. Romantik təhkiyə Nizaminin ikinci poetik əsərinin kompozisiyası və formasının əsasını təşkil edir. "Xosrov və Şirin" insan qəlbini dərinləndirən təhlil edən, insan münasibətlərini məharətlə açan geniş dastandır".¹ Daha sonra o, Nizami yaradıcılığında bu təbəddülətin ictimai-tarixi səbəblərini açıqlayır və yeni janrın dövrün ideya-mə'nəvi tələbatına cavab kimi meydana gəldiyini irəli sürür.

Qeyd edək ki, Nizami yaradıcılığında bu fikri təsdiq edən faktlar və işarələr vardır. Məsələn, "Xosrov və Şirin"in əvvəlində "Kitabın tərtibi və eşq haqqında"kı fəsilə Nizami yazır:

**Mənim "Məxzənül-əsrar" kimi bir xəzinəm var,
Həvəs yolunda nəyə görə əziyyət çəkim?**

1. Рафили М. Низами. Жизнь и творчество. Баку, 1939, с.52.

Lakin bu gün dünyada elə bir adam yoxdur ki,
Həvəsnaməyə həvəsi olmasın.¹

Bu beytləri necə başa düşmək olar? Mə'lumdur ki, "Sirlər xəzinəsi" didaktik mənzumə olub Sənainin "Hədiqətül-həqiqət" adlı poemasının tə'siri ilə yazılmışdır. Didaktik ruhun hakim olduğu bu əsər ayrı-ayrı fəlsəfi mühakimələr və novellalardan ibarət idi. Lakin Nizaminin öz sözlərindən görüldüyü kimi, bu cür əsər, artıq dövrün estetik-mə'nəvi tələblərinə o qədər də cavab vermirdi. Bu dövrdə insan şəxsiyyətinə, onun qəlbinə, daxili aləminə, mə'nəviyyatına, hisslərinə güclü maraq vardı ki, bu da İntibah dövrünün ən başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. Nizami də "Həvəsnamə" dedikdə məhz insan hisslərindən bəhs edən, onun daxili dünyasını açıb göstərən əsəri nəzərdə tuturdu və özünün dediyi kimi o, "Xosrov və Şirin"lə belə bir əsər ortaya qoydu:

Ona elə bir pak həvəs naxışı vurdum ki,

Onu oxumaqla ağıl həvəslənər.²

Bu sözlərin ardınca isə şairin eşq haqqında məşhur fikirləri gəlir.

"Eşqdır mə'racı uca göylərin,

Eşqsiz ey dünya, nədir dəyərini"?!—

deyən dahi sənətkar eşqin geniş fəlsəfi-psixoloji mə'nasını açır. Burada belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, şairin eşqə belə yüksək qiymət verməsi və məhəbbət mövzusunda əsər

1. Nizami Gəncəvi. "Xosrov və Şirin". filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Həmid Məmmədzadəninidir. Bakı, 1981, s.48.

2. Nizami Gəncəvi. "Xosrov və Şirin". filoloji tərcümə, s.48.

yazması heç də təsadüfi deyildir. Şair insan qəlbinin incəliklərini açmağa çalışarkən, ilk növbədə, insan varlığının ən ali hissi olan məhəbbətə üz tutmalı idi. Məhz bu üsulla Nizami bu gün belə oxucuları heyretə salan bir dəqiqliklə yaratdığı surətlərin psixologiyasını, mə'nəvi təbəddülətini, daxili çarpıntılarını açıb göstərə bilmişdir. Bu cəhəti xüsusi olaraq X.Yusifov da qeyd edir: "Nizaminin poemasında məhəbbət insanın mahiyyətini, xarakterini müəyyənləşdirən, onun kimliyini açıb göstərən bir keyfiyyətə çevrilmişdir... Onun qəhrəmanlarının bütün hərəkətləri eşq ilə, məhəbbətlə müəyyənləşir. Kim nə qədər və necə sevirsə, onun bir insan kimi qiyməti də o qədər və elədir".¹

Bu, doğrudan da böyük dahiliklə kəşf edilmiş, psixoloji praktika ilə təsdiq olunmuş bir həqiqətdir. Sevən bir insanın hərəkətlərini, məhəbbətə və sevgilisinə münasibətini izləməklə insanın xarakterini və mə'nəvi keyfiyyətlərini aydınlaşdırmaq bütün başqa hallarda olduğundan qat-qat asandır və əslində insanı məhz bu zaman "kəşf etmək" lazımdır. Nizami də elə bu cür hərəkət etmiş və öz qəhrəmanlarını, hər şeydən öncə, bir aşiq kimi (Xosrov, Fərhad, Məcnun) səciyyələndirmişdir.

"Xosrov və Şirin" poemasının öz dövrü üçün tamamilə yeni ədəbi-bədii bir hadisə olması məsələsinə M.Rəfilii "Azərbaycan ədəbiyyatında ilk

1. X.Yusifov. Şərqdə İntibah və Nizami Gəncəvi. Bakı, 1982, s.72-73.

roman" adlı tədqiqatında da qayıtmışdır. Burada o, Nizami romanının qəhrəmanlıq eposunun fəlsəfi mə'nada inkarı kimi meydana gəldiyini irəli sürərək yazır: "Nizaminin romanı başlıca olaraq, şahların, pəhləvan və sərkərdələrin fəaliyyət göstərdikləri qəhrəmanlıq janrı ilə qane olma- maq nəticəsində yaranmışdır. Sadə xalqa yaxın olan şair öz qəhrəmanlarını – me'mar, kərpic-kə-sən, musiqiçi, şair, çoban, bağban, tacir, alim surətlərini yaradır. Hətta Nizami əsərlərində hər halda böyük yer tutan şahlar da hər hansı dini-əxlaqi prinsiplərin daşıyıcısı olmayıb fərdiyyətçilik ruhunda verilmişlər, onlar hər hansı tayfa, irqi, siyasi ideyalar uğrunda deyil, öz şəxsi məna-feləri uğrunda, öz məhəbbətləri, öz şəxsi sə-ədətləri uğrunda mübarizə aparırlar. Nizaminin romanlarının özündən əvvəlki ədəbiyyatdan əsas fərqi də budur. Şəxsiyyət şairin diqqət mərkəzində dayanırdı. Bu, ticarət şəhərinin mə-nafeyi və bədii zövqləri tərəfindən diklə olunur-du".¹ Bu fikrini sübut etmək üçün alimin Firdovsi və Nizami yaradıcılığında məhəbbətin tam müx-təlif şərhini və səciyyəsinə açıb göstərmək məq-sədi ilə apardığı müqayisə də maraqlıdır: "Firdovsidə məhəbbət – orta əsrləri nitsar mə- həbbətidir. Qadının seçilməsi şəxsi meyləndə- deyil, bu və ya digər sülalə və dövlət mənafele- rindən asılıdır. Nizamidə məhəbbət – insanın si- masını dəyişən, onu fəvqəlbəşəri qəhrəmanlığa

1. M.Rəfilli. *Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman*. — Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. I c., Bakı, 1946, s.63.

səsləyən məhəbbətdir, yaradıcı, həyatın mə'na və mündəricəsini təşkil edən məhəbbətdir".¹ M.Rəfiliyə görə, Nizaminin böyüklüyü və dövrü- nün digər sənətkarlarından fərqi ondadır ki, o, öz yaradıcılığında məhəbbətin alçaq ehtiraslar- dan tutmuş yüksək etik ideallara qədər bütün tə- zahürlərini açıb göstərə bilmişdir. Alim Nizami- nin bu görünməmiş novatorluğu haqqında fikir- lərini belə ümumiləşdirir: "Şairin poetik marağını qəhrəmanlıq eposu və dini əfsanələr oyatma- mışdır. Onun əsas poetik mövzusu insan şəx- siyyəti, fərdi hisslər, insan münasibətlərinin konflikti, məhəbbətin sevinci və faciəsi olmuş- dur".²

Bu xüsusiyyət akademik N.İ.Konrad tərəfin- dən daha geniş nəzəri planda, müəyyən ədəbi qanunauyğunluq kimi olduqca sərrast ifadə olunmuşdur: "Orta əsrlər nitsar dastanlarında və Renessans nitsar poemalarında qəhrəmanlar eynidir. Firdovsi poemalarından bə'zi qəhrə- manların Nizaminin poemalarına "keçməsi"ni qeyd etmək kifayətdir. Lakin orta əsrlər nitsar eposunda qəhrəmanlığın özü, Renessans nitsar poemasında isə qəhrəmanlığı edən insan tərən- nüm olunur. Orta əsrlər nitsar eposunda alçaqlı- ğın özü, renessans poemasında isə alçaqlığı edən insan göstərilir".³

Məsələnin bu cəhətinə diqqət yetirənlərdən

1. M.Rəfilli. *Göstərilən əsəri*, s.67.

2. *Yenə orada*, s.71.

3. H.H.Konrad. *Заная и Восток*. М., 1966, с.268-269.

birisi də Q.Əliyev olmuşdur. O, əsasən "Xosrov və Şirin" mövzusunun yazılı və şifahi mənbələrinə, habelə Nizamidən sonra işlənməsi məsələlərinə həsr edilmiş qiymətli tədqiqatında yazırdı: "Yaxın Şərq poeziyasında ilk həqiqi romantik əsərlər Nizaminin poemaları idi ki, bunların çərçivəsində "Xosrov və Şirin" xüsusi yer tutur.

Bələ bir cəhət əlamətdardır ki, Nizaminin epik janrdan qəti şəkildə əl çəkməsi səiri, hər şeydən əvvəl, qəhrəmanların xarakterinin tam və hərtərəfli açılmasına və orta əsrlər Şərq ədəbiyyatına xas olan fantastikadan imtina etməyə gətirib çıxarmışdır...

Nizaminin "Xosrov və Şirin" poeması yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, ümumən Yaxın Şərq ədəbiyyatında yeni hadisə idi. Bu, Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatında ilk əsər idi ki, orada insanın daxili aləmi bütün ziddiyyətləri ilə birgə tam və hərtərəfli açılmış, insan qəlbinin zənginliyi açıq göstərilmişdir. Onun poemasında dərin humanizm, romantika və incə lirika vardır. Bu cəhətdən Nizami nəinki Şərq, həm də Qərb şairlərini bir neçə əsr qabaqlamışdır".¹

A.Rüstəmovla Nizami haqqında yuxarıda xatırladığımız monoqrafiyasında "Xosrov və Şirin"də roman janrının xüsusiyyətlərinin mövcud olduğunu göstərmiş və diqqəti, ilk növbədə, əsərin süjetinin çoxşaxəliyinə cəlb etmişdir. Lakin o, başqalarından fərqli olaraq, Nizami ro-

1. Г.Ю.Алиев. *Легенда о Хосрове и Ширин в литературе народов Востока*. М., 1960, с.86-88.

manlarının bir sıra cəhətlərinə görə orta əsr romanları çərçivəsindən çıxıb yeni dövr romanlarına yaxınlaşması fikrini də irəli sürmüşdür.¹

"Xosrov və Şirin" in janr mahiyyəti bərdə məsələ Y.Meletinski tərəfindən qəti şəkildə həll edilmişdir. O, əsərin təhlilinə müasir roman nəzəriyyəsi baxımından yanaşmışdır.² Həmin nəzəriyyə isə aşağıdakı səciyyəvi cəhətləri ön plana çəkir: romanın əsas diqqəti bu və ya digər təbəqə və ya kollektiva deyil, müəyyən dərəcədə muxtariyyət əldə etmiş şəxsiyyətə, onun taleyinə, axtarışlarına yönəldilmişdir. Bu, "Xosrov və Şirin"də ən bariz xüsusiyyətlərdəndir.

Romanda şəxsi hisslərlə sosial vəzifələrin nisbi məsələsi mühüm yer tutur. Eposda şəxsi hisslər bilavasitə ictimai mə'nə kəsb edir, romanda isə şəxsiyyətin və sosisiumun nisbəti problem olur: qəhrəman obrazında təzahür edən "daxili insan" burada müəyyən kolliziyanın mövcudluğunu görür və onun həlli yollarını axtarır. Bununla da maraq zahiri macəralardan daxili yaşantılara keçirilir, bu da psixoloji təhlilin inkişafına səbəb olur. Deyilən xüsusiyyətlər Xosrov və Şirin surətlərinin təmsalında özünün tam təcəssümünü tapır.

Romanda hisslərin dialektikası, xarakterin mə'nəvi təkamülü, xarakterlərin inkişaf dinamikası əsas cəhətlərdəndir və insanın mürəkkəb

1. A.Rüstəmovla. *Göstərilən əsəri*, s.107.

2. Е.М.Мелетинский. *Средневековый роман*. М., 1983, с.175-197

daxili həyatını açmaq üçün süjetin dinamikası qəsdən ləngidilir. Bu cəhəti "Xosrov və Şirin"də hələ 30-cu illərdə rus şərqşünası A.Boldirev qeyd etmiş və yazmışdı: "Nizaminin poemalarında fabula heç də birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik deyildir. Burada hərəkət ləngidilir və müəkkəb olmayan süjetə bir neçə min misrada inkişaf etdirilmək imkanı verilir".¹ Bunun əvəzində biz daxili və ictimai insan arasında konfliktin həllinə gətirib çıxaran uzun və müəkkəb bir proses izləməli oluruq ki, bu da Xosrov və Şirin münasibətlərinin ahəngdarlaşması prosesi və həmin prosesdə Xosrovun xarakterinin transformasiyası şəklində təzahür edir. Başqa sözlə, müəyyən şərait zəminində şəxsiyyətin təbəddülatı ön plana çəkilir, ondakı psixoloji dəyişiklik əsaslandırılır.

Roman hər şeydən əvvəl, məhəbbət tarixəsi kimi meydana çıxır və antik romandan fərqli olaraq, orta əsr romanında məhəbbət xüsusi dəyişdirici və yaradıcı qüvvəyə çevrilir. Bununla əlaqədar olaraq, orta əsr romanında məhəbbət və borcun konflikti müstəqil motiv kimi meydana çıxır. Orta əsr romanında məhəbbət fizioloji və sensor kateqoriyadan etik yüksəkliyə qaldırılır və öz mə'nəvi aləmi ilə sosiuma qarşı duran şəxsiyyətin, fərdin cəmiyyətlə münasibətlərinin tənzimlənməsində əsas vasitə kimi çıxış edir. Bu cəhətlərin parlaq təcəssümünü biz Xosrov, Şirin və Fərhad surətlərində görürük.

1. А.Болдырев. Памятники эпохи Руставели. М., 1938, с.117.

Nəhayət, "Xosrov və Şirin"nin strukturu da qəhrəmanların daxili aləmini açmağa uyğunlaşdırılmışdır, yə'ni Nizami əsərin kompozisiyasını da öz şəxsiyyət konsepsiyasını açmağa tabe etdirmişdir. Bu məsələni xüsusi araşdıran Y.Meletinski əsəri kompozisiya cəhətdən iki hissəyə bölür: **1)** Giriş hissə – burada qiyaqi aşiq olmaq, tanıyib-tanımaq, qəhrəmanların birləşməsinə mane olan təsadüfi hadisələr əsas yer tutur; **2)** xarici maneələr aradan qaldırılmışdır, lakin daxili kolliziyalar meydana çıxır, layaqaətli şahla layaqaətli aşiğin bir yerə sığması məsələsi, başqa sözlə, məhəbbət və borc konflikti ortaya çıxır, qəhrəmanların təkamülü və münasibətlərin harmoniyasına nail olmaq kimi müəkkəb bir proses başlayır və qiymətli cəhət budur ki, bu prosesdə hər bir hadisə üzvi surətdə özündən əvvəlki situasiyadan doğur, yə'ni şair konfliktin meydana çıxmasından ötrü əvvəlcə onun üçün şərait yaradır.¹

Beləliklə, Nizaminin şəxsiyyət konsepsiyası, onun insan psixologiyası barədə təsəvvürləri və həmin təsəvvürləri bədi obrazlar vasitəsilə əks etdirmək istə'dadı "Xosrov və Şirin" poemasında bütün vüs'əti, dərinliyi və heyrətamiz miqyası ilə aşkara çıxır. Şairin sonrakı əsərlərində, xüsusən "Leyli və Məcnun" və "Yeddi gözəl"də bu keyfiyyət daha da inkişaf etdirilərək şəxsiyyət psixologiyasının yeni aspektlərini əhatə edir və əvvəllər mövcud olmayan bir poetik məhərətlə öz təcəssümünü tapır.

1. Y.Meletinski. Göstərilən əsəri, s.178.

sümünü tapır. Məsələn, filologiya elmləri doktoru G.Baxşəliyeva Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasını Əbülfərəc İsfahaninin "Nəğmələr kitabı"nda əksini tapmış ərəb əfsanələri ilə müqayisə edərkən yazır: "Nizaminin Məcnunu ərəb əfsanələrinin statik qəhrəmanından fərqlənir. Nizami Məcnun obrazını fərdiləşdirmiş, ona yeni keyfiyyətlər bəxş etmişdir... Onun qəlbində daim ülvi məhəbbət hissi ilə oğulluq borcu arasında mübarizə gedir... Əbülfərəcin qələmə aldığı "Leyli və Məcnun" əfsanəsində bu daxili mübarizəyə rast gəlmirik".¹ Nizaminin öz sələfindən fərqli olaraq, məhz bu daxili mübarizəyə xüsusi diqqət yetirməsi, aşağıda görəcəyimiz kimi, Məcnun obrazının təqdimində psixoloji başlanğıcın güclənməsinə gətirib çıxarır və Nizami insan psixologiyasının ən dərin qatlarına nüfuz etmək bacarığını bir daha nümayiş etdirir.

Gənc nizamişünaslardan M.Kazımov da "Yeddi gözəl"ə həsr olunmuş tədqiqatında bu cəhəti ayrıca qeyd etməyi lazım bilmişdir. Nizami "dərin psixoloq", "insan qəlbinin bilicisi" adlandırılan tədqiqatçı "Yeddi gözəl"də təkcə əsas qəhrəmanın deyil, ikinci dərəcəli personajların da psixologiyasının açıldığını göstərir. M.Kazımovun fikrincə, əsərin baş qəhrəmanı olan Bəhrəmin xarakteri, bir şəxsiyyət kimi mahiyyəti fərd-sosium konfliktini kontekstində işıqlandırılmışdır: "Nizaminin qəhrəmanı – müstəqil hərəkət edən, özündən heç nəyi əsirgəməyən bir in-

1. Г. Б. Бахшалиева. "Книга песен" Абул-Фариджа ал-Исфахани и классическая азербайджанская литература. Баку, 1998, с.183-184.

sandır. Lakin bu, sözün tam mənasında sərbəst bir insan deyildir. Hakimiyyət pilləsinin başında qərar tutduğu üçün o, dövləti idarə etmək sahəsində vəzifələri ilə məhdudlaşır. Və onun istər dövləti, istərsə də dini borcunu unutmaması o dəqiqə cəzalandırılır (məsələn, xaqanın qoşunlarının hücumu və ya ölkəni bürüyən aclıq ilə). Beləliklə, Nizaminin məhəbbət məzmunlu poemaları üçün də səciyyəvi olan konflikt – qəhrəmanın şəxsi hissləri ilə onun ictimai vəzifələri arasında ki konflikt meydana çıxır".¹

Nizaminin sonuncu əsəri olan "İsgəndərnamə"də şəxsiyyət konsepsiyası fəlsəfi yüksəkliyə qaldırılmış, təkcə ayrı-ayrı fərdlər deyil, xalqlar, dövlətlər, dinlər arasındakı münasibətlərin ahəngdar hala salınması problemi bədii-fəlsəfi planda araşdırmaya məruz qalmışdır. Şair öz qəhrəmanı İsgəndərin bir alim, dövlət xadimi, nəhayət, peyğəmbər kimi təkamülü fonunda əslində insan həyatının mənası barədə suala cavab axtarır. Nizaminin özünün "dərya" adlandırdığı bu monumental əsər haqqında Z.Quluzadə yazır: "Poemanın mərkəzi problemi Nizami idealinin rəhni və əsası olan idrak, əxlaq və cəmiyyətin kamilləşməsi – üçşaxəli vahid problemdir. Bu problemin poemada həlli mütəfəkkirin dərin humanizminin qələbəsi kimi təzahür edir".²

"İsgəndərnamə"nin dərin fəlsəfi və ictimai

1. М. Д. Кязимов. "Хафт пейкар" Низами и традиция наивре в персональной литературе XIV-XVI вв., Баку, 1987, с.39.

2. Z. Quluzadə. Müqəddimə. — Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı, 1983, s.414.

mahiyyət daşımına baxmayaraq, Nizami burada da öz yaradıcılıq prinsiplərinə sadıq qalmış, canlı xarakterlər, psixoloji dərinliyi və dramatikliyi ilə oxucunu heyran qoyan səhnələr yaratmışdır.

Nizamının zəngin ədəbi irsi hələ əsrimizin 40-50-ci illərindən başlayaraq müxtəlif pedaqoji¹ və psixoloji² aspektlərdə də müxtəlif səviyyələrdə araşdırılmışdır. Bu tədqiqatlar müəyyən tarixi əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, Nizami irsinin pedaqoji və psixoloji aspektlərdən hələ kifayət qədər araşdırılmadığını da aydın surətdə nəzərə çarpdırır, çünki Nizami irsinin xüsusən də psixoloji aspektləri çoxşaxəli və genişdir. Elə buna görədir ki, son dövrdə şairin yaradıcılığının göstərilən istiqamətlərdə daha ətraflı, nizamişünaslığın yeni nailiyyətləri səviyyəsindən öyrənilməsinə bir sıra uğurlu cəhdlər edilmişdir. Məsələn, Ş.Mikayılovun Nizamının pedaqogikanın əsas məsələlərinə dair fikirlərini ümumiləşdirən və şairin pedaqoji konsepsiyasını elmi şəkildə şərh edən tədqiqatını göstərmək mümkündür.³

Nizamının anadan olmasının 850 illiyi münasibətilə M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun "Nizami yaradıcılığında təlim-tərbiyə məsələləri" mövzusunda keçirdiyi ümumrespublika elmi konfransı

1. Мурадханов М. Педагогические высказывания Низами. Баку, 1947.
2. М.Аббасов. Низаминин психолоји görüşләри (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1945.
3. Ш.Микайлов. Низами Гəncəвинин педագоји görüşləринə dair. — "Azərbaycan məktəbi". N1-2, 1984.

şairin pedaqoji görüşlərinin öyrənilməsində mühüm addım olmuşdur. Burada Nizamının təhsil və əqli inkişaf, fiziki, estetik, əmək tərbiyəsi, mə'nəvi keyfiyyətlər və s. barədə baxışlarını açıqlayan maraqlı məruzələr oxunmuşdur.¹

Bütün deyilənlərdən göründüyü kimi, nizamişünaslıq sahəsində mövcud tədqiqatlarda dahi şairin yaradıcılığında şəxsiyyət probleminin qoyuluşu və şərhinin miqyası, psixoloji problematikasının əhatə dairəsi və təcəssümü barədə kifayət qədər uğurlu müvəhidələr, dərin elmi mülahizə və müddəalar öz əksini tapmışdır. Bu material Nizami yaradıcılığında şəxsiyyət probleminin sırf psixologiya aspektində araşdırılması üçün e'tibarlı zəmin rolunu oynaya bilər. Lakin əksər tədqiqatlarda özünü göstərən bir cəhət də qeyd etmək lazımdır. Bu da ədəbiyyatşünasların "Xəmsə"dəki ayrı-ayrı surətlərin konkret təhlili və səciyyələndirilməsi zamanı çox vaxt özlərinin də irəli sürdükləri müddəalardan kənara çəkilməsindən ibarətdir. Nizamının intibah tipli humanizmindən, onun etnik, dini, cinsi mənsubiyyətindən və sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq, şəxsiyyəti bədii yaradıcılığın mərkəzinə gətirməsindən bol-bol danışan bir sıra tədqiqatçılar bu humanizmi əsasən sinfi planda şərh etmiş, şairin sevə-sevə yaratdığı obrazların təhlilində mə'lum ideoloji qəliblərdən, metodoloji ehkamlardan xilas ola bilməmişlər. Bu isə, istər-istə-

1. "Nizami yaradıcılığında təlim-tərbiyə məsələləri". Bakı, 1991.

məz, Nizami poeziyasının, onun özünəməxsus fəlsəfi, sosial və etik təliminin ümumbəşəri mahiyyətini təhrif edir. Beləliklə, Nizaminin insan konsepsiyasının sırf sosioloji təhlilinin psixoloji araşdırmalarla tamamlanması zərurəti meydana çıxır. Bu istiqamətdə ilk və əsaslı təşəbbüs Azərbaycanlı psixologiya elminin yaradıcılarından biri, psixologiya elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Əkbər Bayramova məxsusdur.

Hələ 80-ci illərdə prof. Ə.S.Bayramov klassik ədəbi irsimizdə psixoloji problemlərin qoyuluşu və əks etdirilməsi məsələlərini araşdırmağa başlamış və onun tədqiqatlarının nəticələri hətta beynəlxalq miqyaslı elmi konqres və konfranslarda məruzə edilmişdir.¹

Bundan sonra 1985-ci ildə prof. Ə.Bayramov "Nizami Gəncəvi yaradıcılığında bəzi etnopsixoloji məsələlər" adlı tədqiqatını çap etdirmiş², sonralar həmin məqalə yenidən işlənmiş şəkildə onun "Psixoloji etüdlər" kitabına daxil edilmişdir.³

Ə.Bayramovun fikrincə, orta əsrlərdə Azər-

1. А.С.Байрамов. *Психологическая мысль в Азербайджане в XII-XIV вв. и основные тенденции ее развития* — Тезисы научных сообщений советских психологов на XII Международном психологическом конгрессе. М., 1980.

2. А.С.Байрамов. *Некоторые этнопсихологические вопросы в творчестве Низами Гянджеви.* — *Этнопсихологические проблемы развития личности.* Баку, 1985, с.19-26.

3. А.С.Байрамов. *Психологические этюды* Баку, 1989, с.21-28.

baycanda psixoloji ideyaların inkişafı əsasən iki istiqamətdə getmişdir: təbii-elmi və fəlsəfi istiqamətlərdə. Hər iki istiqamət böyük şairlərin ədəbi-bədii yaradıcılığında parlaq şəkildə əks olunurdu, yə'ni onlar yalnız insanın daxili aləmini təsvir etmir, həm də şəxsiyyətə tə'sirin inandırıcı vasitələrini tapırdılar. Nizamini də belə dahi sənətkarlardan biri hesab edən alim yazır: "Nizaminin zəngin bədii irsi göstərir ki, onun hər bir poemasının əsas qayəsi insan hərəkətlərini doğuran psixoloji motivləri açmaq, bu və ya digər şəraitdə qəhrəmanın xarakterində baş verəcək dəyişiklikləri göstərməkdən ibarət olmuşdur".¹

Ə.Bayramov göstərir ki, Nizami yaradıcılığının səthi təhlili belə onun psixoloji mövqeyində aşağıdakı meylləri aşkara çıxarmağa imkan verir: a) şəxsiyyətin bütöv və qlobal şəkildə öyrənilməsi; b) psixi hadisələrin mənbəyini maddi-cismani proseslərdə axtarmaq, yə'ni psixologiyayı təbii-elmi biliklərlə yaxınlaşdırmaq; v) psixi hadisələrin dəyişkənlik və dinamikliyini qəbul etmək; q) şəxsiyyətin formalaşmasına yalnız ətraf mühitin və tərbiyənin deyil, insanın özünün fəalliyinin də tə'sir göstərdiyini qəbul etmək.²

Nizami yaradıcılığında şəxsiyyət probleminin mahiyyəti haqqında qiymətli mülahizələr Ə.Bayramovun "Psixoloji düşüncələr" kitabında daha geniş yer tutur. Kitaba alimin "Nizami Gəncəvi

1. А.С.Байрамов. *Психологические этюды.* с.22.

2. *Yenə orada,* s.23.

yaradıcılığında şəxsiyyət və liderlik probleminin bə'zi məsələləri" adlı sambilanlı tədqiqatı daxil edilmişdir.¹

Müəllif, hər şeydən əvvəl, problemin aktuallığı üzərində dayanaraq göstərir ki, Nizaminin ədəbi irsində şəxsiyyətin in'ikası probleminin qoyuluşu yalnız tarixi planda deyil, həm də müasirlik baxımından xüsusi mə'na kəsb edir. İkinci bir tərəfdən, alim problemin mürəkkəbliyi və çoxcəhətliyindən söz açır, onun araşdırılmasına ciddi ehtiyac duyulduğunu vurğulayır.

Ə.Bayramov Nizami yaradıcılığında kamil şəxsiyyət ideyasının əhəmiyyətli yer tutduğunu, onun liderlik haqqında baxışlarının da bu bucaq altında mə'nalandırıldığını qeyd edərək yazır: "Nizami ideal lider səviyyəsinə qaldırıldığı İsgəndərin psixoloji təkamülünə xüsusi diqqət yetirir. Nizami İsgəndəri üç inkişaf mərhələsində – hakim, fateh, peyğəmbər kimi xarakterizə edir. Bunlar insanın kamilliyə doğru təkamülünün əsas mərhələləri kimi nəzəri cəlb etsə də, əslində şəxsiyyətin kamil liderlik səviyyəsinə yüksəliş mərhələləridir".²

Nizaminin liderlik haqqında görüşlərini başlıca olaraq, "İsgəndərnamə" əsasında şərh edən alim bu məsələnin müxtəlif tərəfləri ilə bağlı dəqiq və əsaslandırılmış mülahizələr irəli sürür və

1. Ə.S.Bayramov. *Psixoloji düşüncələr*.

Baki, 1994, s.123-146.

2. *Yenə orada*, s.139.

nəhayət, dahi sənətkarın şəxsiyyətinin təşəkkülü və liderlik problemi ilə əlaqədar əhəmiyyət verdiyi məsələləri ümumiləşdirərək yazır: "Nizami Gəncəvi öz əsərlərində: a) şəxsiyyətin inteqral mə'nəvi keyfiyyətlərinə xüsusi yer verir; b) onun simasında ən nəcib, ali bəşəri hisslər ön plana çəkilir; v) şəxsiyyətin münasibətlər sistemində humanizmi, onun yüksək intellektə, ağıl və zəkaya malik olması və müdrikliyi yüksək qiymətləndirilir; d) şəxsiyyətin özünüdərk etməsi, özünü təkmilləşdirmə və kamilliyə cəhd etməsi ön plana çəkilir; c) idarəetmə və rəhbərlik işində şəxsiyyətin yüksək əxlaqi keyfiyyətlərini, onun zəka və müdrikliyə istinad etməsini əsas sayır; z) şəxsiyyətin lider səviyyəsinə yüksəlməsinin dərin psixoloji dəyişikliklər sayəsində baş verməsini qeyd edir; e) liderin öz intellektual və mə'nəvi keyfiyyətləri, yüksək sosial fəallığı, bacarıq və qabiliyyətləri, nəcib insani keyfiyyətləri və müdrikliyi ilə etalon səviyyəsinə yüksəlməsini vacib sayır".¹

Göründüyü kimi, Nizaminin şəxsiyyət konsepsiyası kifayət qədər zəngin və çoxşaxəlidir və alim onun ümumi və əsas konturlarını aşkarlamağa nail olmuşdur. Ümumiyyətlə, Ə.Bayramovun tədqiqatlarının elmi əhəmiyyəti ilk növbədə ondadır ki, onlarda Nizami yaradıcılığında şəxsiyyət probleminin araşdırılmasına dair kon-

1. Ə.S.Bayramov. *Göstərilən əsəri*, s.146.

septual mövqe müəyyənləşdirilmişdir. Bu isə, mövzunun daha geniş planda, kompleks şəklində ətraflı tədqiqi üçün əlverişli şərait yaradır. Belə bir tədqiqat isə təkcə dünənimizi dərk etmək baxımından deyil, bugünkü zehni və mə'nəvi yüksəlişimiz üçün də olduqca əhəmiyyətli və zəruridir.

II FƏSİL

Şəxsiyyətin təşəkkülü və sosial-psixoloji məzmununa dair Nizamının görüşləri

Səxsiyyət ictimai həyatın mürəkkəb və çoxcəhətli bir hadisəsi kimi bir çox elmlərin tədqiqat obyektidir və həmin elmlərin diqqət mərkəzində dayanır, lakin hər bir elm sahəsi şəxsiyyəti öz qarşısına qoyduğu vəzifələrə, onu maraqlandıran cəhətlərə uyğun aspektdə öyrənir. Bu baxımdan psixologiya elmi də istinalıq təşkil etmir və onu ilk növbədə şəxsiyyətin formalaşması və inkişafının qanunauyğunluqları, şəxsiyyətin mə'nəvi aləmi və onun strukturu kimi problemlər maraqlandırır. Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin göstərilən istiqamətlərdə araşdırılması sahəsində müasir psixologiya böyük elmi nailiyyətlər əldə etmişdir¹, hər-

¹ I.A.T.Ковалев. Психология личности. Л., 1963; В.В.Столин. Самосознание личности. М., 1983; Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. М., 1956; Апаньев Б.Г. Человек как предмет познания. Л., 1968; Кон И.С. Личность как субъект общественных отношений. М., 1966; Теоретические проблемы психологии личности. М., 1974; Левитов Н.Д. Психология характера. М., 1969; Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М., 1976; Ярошевский Т. Личность и общество. М., 1973; Зейгарник Б.В. Теория личности в зарубежной психологии. М., 1982 и др.

çənd problemin bütün cəhətlərinin tam və qəti həllinin tapılmasından danışmaq da hələ təzdir. N.İ.Sarçveladzenin yazdığı kimi, müasir psixologiyada şəxsiyyət anlayışı qədər çoxmə'nalı və çoxsaylı təriflərə malik olan ikinci bir anlayış yoxdur. Hələ əsrimizin 40-cı illərində dünya psixologiya elmində şəxsiyyət anlayışına verilmiş əllidən artıq tərif mövcud idi.¹

Belə bir vəziyyət, heç şübhəsiz, həm ayrı-ayrı tədqiqatçıların metodoloji mövqelərindəki, məsələyə yanaşma üsullarındakı fərqlərlə, həm də şəxsiyyətin özünün mürəkkəb və çoxcəhətli təbiəti ilə şərtlənir. Bununla belə, müasir psixologiyada şəxsiyyət anlayışı ilə bağlı əksəriyyət tərifindən qəbul olunmuş bir sıra ümumnəzəri müddəalar vardır ki, şəxsiyyətin hər hansı konkret material əsasında tədqiqi məhz həmin qərarlaşmış elmi baxışlar üzərində qurulmalıdır. Bu müddəalar şəxsiyyət anlayışının məzmununu əsasən aşağıdakı kimi müəyyən edir:

Şəxsiyyət – sosial münasibətlərin və şüurlu fəaliyyətin subyektivi olan fərddir və ictimai münasibətlərə qoşulması sayəsində, bircə fəaliyyət və ünsiyyət prosesində həmin fərdə formalaşan keyfiyyətlər sistemidir. Şəxsiyyət həm özünü, həm də ətraf mühiti dərk edən, qiymətləndirən və onu dəyişdirməyə qabil olan fərddir. Şəxsiyyət fəallıqla, yə'ni subyektin öz hüduqlarından kənara çıxma bilmək, rol vəzifələrinin və şəraitin

1. Н.И.Сарҷвеладзе. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. Тбилиси, 1989, с.5.

irəli sürdüyü tələblərin sərhədlərini aşmaq cəhdi ilə xarakterizə olunur. Şəxsiyyət istiqamətə – davamlı motivlər sisteminə (maraqlar, əqidə, ideallar, zövq və s.) malikdir ki, bunlarda onun tələbatları təzahür edir. Şəxsiyyət dinamik mə'nə sistemlərinə malikdir ki, onlar onun şüur və davranışını şərtləndirir. İnkişaf etmiş şəxsiyyət inkişaf etmiş özünüdərk qabiliyyətinə malik olur, bu da "mən" surəti, "mən" – konsepsiya şəklində, yə'ni şəxsiyyətin özü haqqında təsəvvürlər sistemi formasında özünü büruzə verir. Həmin təsəvvürlər isə şəxsiyyətin özünü qiymətləndirməsində, iddia səviyyəsində, özünü təkmilləşdirmə və tərbiyə meylinə aşkara çıxır. Şəxsiyyətin inkişafı fərdin sosiallaşması və tərbiyəsi şəraitində baş verir.¹

Şəxsiyyətin psixoloji məzmununu açıqlayan bu müddəalar işığında böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ölməz əsərlərini diqqətlə və hərtərəfli araşdırdıqda, dahi mütəfəkkirin şəxsiyyət problemini öz dövrü baxımından heyrətamiz bir miqyasda qoyub həll etməyə çalışmasının, insan psixologiyasına dərinən bələdliyi, insan qəlbinin ən incə və əsrarəngiz guşələrinə nüfuz etmək bacarığı sayəsində şəxsiyyət haqqında elmi baxışları bir neçə əsr qabaqlamasının şahidi olurdu.

1. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. М., 1984; Коп И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. М., 1984; Психология. Словарь. М., 1990; Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975; Ütumi psixologiya. Bakı, 1982.

* * *

Şerq İntibah mədəniyyətinin zirvəsi sayılan Nizami Gəncəvi yaradıcılığında öz əksini tapmış mükəmməl şəxsiyyət konsepsiyası şairin təbiət və sosial gerçəkliyə dair fəlsəfi təlimi ilə sıx surətdə bağlıdır. İctimai varlığı və onun başlıca hərəkətverici qüvvəsi olan insanı geniş kosmoloji planda götürüb dəyərləndirən böyük şair, insanın mahiyyəti, onun sosial və psixoloji təbiəti, bir-biri və digər canlılarla münasibəti, yer üzündə vəzifəsi, həyatının mənası, xoşbəxtliyə nail olma yolları və vasitələri kimi mühüm məsələləri də məhz həmin mövqedən şərh edirdi. Odur ki, humanist mütəfəkkirin şəxsiyyətə dair fəlsəfi-metodoloji mövqeyini açıqlamadan, onun insan varlığının ayrı-ayrı məsələləri barədə ideyalarını anlamaq son dərəcə çətin və hətta qeyri-mümkündür.

Bir sıra tədqiqatlar Nizaminin insan şəxsiyyəti haqqında ümumfəlsəfi konsepsiyasının əsas cəhətlərini qeyd etmiş, şairin poemalarında rast gəldiyimiz müxtəlif, rəngarəng obraz və xarakterlərin məhz həmin konsepsiyanın əyani-ləşdirilməsinə xidmət göstərdiyi nəticəsinə gəlmişlər. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadə "Azərbaycan şairi Nizami" adlı monoqrafiyasında Nizaminin

"mə'nəvi və psixoloji" mahiyyət kəsb edən insan anlayışı barədə yazır: "Bu, Şerq sufilərinin "insani-kamil" dedikləri kamil insandır. Bu "kamil insan" anlayışı müasir alman məktəbinin "übermensç" dediyi "üstün insana" bənzəyir. İnsanın üstünü kimi kamili də təbiət və ya Allahın bir vergisi olaraq meydana gəlir. Bu, zahirən "bir-birinə bənzəyən çoxlu daşlar" kimi isə də, həqiqətdə onlardan fərqlənən bir cövher – Nizaminin təbiri-ncə, bir lə'lidir.

Amma iki formul arasındakı oxşarlıqla bərabər, buralardakı fərq də diqqət etmək gərəkdir: "Üstün" sifəti cövherliyin" mütləqliyini göstərdiyi halda, "kamil" anlayışı zəhmət ilə nəfs tərbiyəsinə, öz-özünü kamilləşdirməyə, mə'lum bir yer ayırır. Hər insan, istəsə, kamilliyə yetişə bilər, yəni hər insan əsas e'tibarı ilə kamilləşə bilər. Nizami bizə bu kamilləşmənin yolunu da göstər-məkdədir".¹

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin insan konsepsiyasını ümumi şəkildə xarakterizə etməklə yanaşı, onun bu sahədə yeni dövr alman fəlsəfəsindən də irəli getdiyini, daha mükəmməl və əsaslandırılmış baxışlara malik olduğunu vurğulayır. Bununla bərabər, həmin şərhə insanın kamilləşərək şəxsiyyətə çevrilməsi, yaxud məhz kamilləşməyə qadir olan insanın şəxsiyyət olması xüsusi şəkildə qeyd edilir.

1. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1991, s.201.

Mərhum akademik M.Cəfər Nizaminin müxtəlif əsərlərindəki fikirləri ümumiləşdirərək, onun insana ümumi münasibətini belə açıqlayır: "İnsanlıq uca rütbədir, Allah dünyanı yaradanda onu insanla bəzəmişdir, insan yeddi bağın rövnaqıdır; onun yeri fələklərin üstündədir, insanın imkanları hədsizdir; yüz polad dağı yarmaq lazım gəlsə, Adəm övladının əlində çətin deyil. İnsanın bilmədiyi bir çarə yoxdur. O, yalnız ölmün qarşısında acızdır".¹ Daha sonra müəllif Nizaminin şəxsiyyət haqqında təliminin mahiyyətini anlamaq baxımından prinsipial əhəmiyyət kəsb edən belə bir sual qoyur: "İnsanı insanlığa dəvət etmək, onda insanlıq hissini tərbiyələndirmək — bir sözlə, əxlaqı təkmilləşdirmək mümkündürmü? Şair belə hesab edir ki, sağlam tərbiyə və şəxsi məs'uliyət hissini oyatmaq ancaq şəxsi mə'nəvi təmizlənmə və təkmilləşmə yolu ilə mümkündür.

Nizamiyə görə, bu təlimin, yə'nə özünüdərk etmənin mə'nası budur ki, insanın mə'nəvi aləmi yaradıcı, Allah tərəfindən ona bəxş edilən bir xəzinədir. İnsan isə bu xəzinənin tilsimidir. Ancaq bu tilsimi sındırmaq, qırmaqla insan həmin xəzinədən işıq, nur alar, özünü dərk edə bilər".²

Gənc tədqiqatçı, filologiya elmləri namizədi Məsiəğa Məhəmmədi isə məhvərində şəxsiyyət konsepsiyası dayanan "Xəmsə"nin fəlsəfi problematikasını aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirir:

1. Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, 1982, s.41.

2. Məmməd Cəfər. Göstərilən əsəri, s.59.

"Həyat və ölüm... Eşq və borc... Fərd və cəmiyyət... Dünya və axirət... İnsan və Allah..." Daha sonra alim bu problemlərin Nizami tərəfindən məhz kamil şəxsiyyət ideali kontekstində çözdüyünü vurğulayaraq yazır: "İnsanın ləyaqəti yemək-içməklə, geyimlə, sarayla, var-dövlətlə deyil, ruhunun, mə'nəviyyatının kamilliyi ilə müəyyən olunur. İnsan ömrü əslində bu kamilliyə nail olmaqdan ötrü verilmiş fürsətdən başqa bir şey deyildir".¹

Belə bir maraqlı cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, "Xəmsə"yə daxil olan əsərlərin hər birində Nizami şəxsiyyət probleminin müxtəlif tərəflərini tədqiq edir və öz e'cazkar qələmi ilə oxucuların mühakiməsinə verir. Görünür, müxtəlif mövzulara və ədəbi-poetik xüsusiyyətlərə malik beş poemanın məntiqli əlaqə və bitkinliyini təmin edən başlıca amillərdən biri də budur.

Göstərilən cəhət nəzərə alınarsa, Nizaminin şəxsiyyət konsepsiyasını "Xəmsə"yə daxil olan ayrı-ayrı əsərlərin ardıcılığı üzrə açıqlamağa cəhd etmək daha məqsədəuyğun və ağılabatan olar. Məsələn, "Sirlər xəzinəsi"ndə şairin şəxsiyyət konsepsiyası daha çox ümumi fəlsəfi-metodoloji planda şərh edilir, şəxsiyyətin mahiyyəti, onun strukturunda bioloji və sosial amillərin nisbəti, kamilləşmə və özünüdərk imkanları kimi məsələlər öz əksini tapır. Tanınmış nizamişünas, professor Rüstəm Əliyev də bu cəhətə işa-

1. M.Məhəmmədi. Nizami dünyası. — "Ard", 1992, səh.4.

rə edərək yazır: "Şahları və hakimləri tərənnüm etmək əvəzinə, Nizami öz qəsidələrində onlara belə bir fikir təlqin etməyə çalışır ki, rütbəsindən və ictimai vəziyyətindən asılı olmayaraq, insanın ən gözəl mə'ziyyəti – insanlıqdır (adəmiyyəti-dir), əsl insanlıq isə cəmiyyətə, yaxın adamlara xidmət etməkdir. Bu humanist nəzəriyyə Nizaminin 1177-ci ildə bitirdiyi "Sirlər xəzinəsi" poemasında inkişaf etdirilmiş və ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. Poema 20 söhbətdən ("məqalət"dən), bir neçə müstəqil fəlsəfi "bab"lardan, Allahın, peyğəmbərin tərifindən və minacatdan ibarətdir. Həmin söhbətlərin düzülüş qaydasında ciddi ardıcılıq olmasa da, onların hamısında insandan, onun bir fərd və cəmiyyət üzvü kimi mövqeyindən – yə'ni bir problemin iki cəhətindən psixologiyasını diqqətlə araşdırır..."¹

"Sirlər xəzinəsi"ni diqqətlə araşdırdıqda, nəzərə çarpan ilk məqalə Nizaminin insana yüksək qiymət verməsi, onu yaradılmışların ən kamili və şərəfli sayması, Nizami dövrünün terminologiyası ilə desək, "əşrəfi-məxluqat" hesab etməsidir. Şair çoxəsrlik dini-fəlsəfi ən'ənələrə uyğun olaraq, insanı "Allahın yer üzündə xəlifəsi" adlandırır və onun öz təbiəti e'tibarilə başqa canlılardan yüksəkdə dayandığını vurğulayır:

**Yoxluğa bəxtiyarlıq işığı saçdı adəm,
Varlığın qapısını üzünə açdı adəm...**

1. Rüstəm Əliyev. Nizami. Qısa bibliografik mə'lumat. Bakı, 1982, s.119.

**Xilafət bayrağını uca tutdu dağ kimi
Endi də, yüksəldi də tutduğu bayraq kimi.
Pakdı ki, dərs alıbdı yerdə mələklər ondan
Torpaqdan yaranıb ki, şərəfləndi yer ondan...
Göyün çilçirağından işıqlandı kamalı,
Bəşərin varlığına bir aynadı camalı.
Xilqətin cəlalıdı, növrağıdı varlığı,
Qüdrətin ülviyyəti, sorağıdı varlığı...¹**

Daha sonra şair əsərə "İnsanın başqa heyvanlardan (canlılardan) üstünlüyü haqqında" fəsil daxil edir və insana müraciətlə yazır:

**Sən ey yerdə fəlayi heyrətdə qoyan insan,
Yer də, göy də nazınla daim oynayan insan!
Ülviyyət aləmindən xəbərdarsan deyə sən
Qüdrətinlə şərəfsən, şansan yərə, göyə son...
Hədsiz necibliyinlə əşrəfsən dünyanın.
Əzəldən xeyirxahlıq bütüsən gen dünyanın.
E'cazkarlıq qüdrətin ucu iti qələmi
Yaradıb sənin kimi gözəl bütü qələmi...
Üstünlükdə varlığın birincidir dünyada
Hər canlı da sənintək bir incidir dünyada.²**

Lakin Nizami sadəcə filantrop deyil və insana mücərrəd bir şey kimi yanaşmır. O, insan təbiətindəki ziddiyyətləri, onun yüksək məqamına uyğun gəlməyən keyfiyyətləri, törətdiyi haqsızlıq və ədalətsizlikləri də yaxşı görür və bu məsələyə dair baxışlarını mükəmməl bir sistem halında ifadə edir.

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1981, s.69.
2. Yəni orada, s.96-97.

Nizami insan xarakterindəki ziddiyyətlərin kökünü hər şeydən əvvəl, onun öz xislətində, daha dəqiq desək, ikili təbiətində görür. Şair belə hesab edir ki, insan iki başlanğıcdan – cismani və ruhani başlanğıclardan yaradılmışdır və belə yaradılış aktının özü insan təbiətindəki təzadlar, mə'nəvi-psixoloji toqquşmalar üçün bir növ bünövrə rolunu oynamışdır:

**Ərşin qadir sultanı yaradanda dünyanı,
Ayrı aləm yaratdı bu bədəni, bu canı.
Pərvərişi, şəfqəti daim bəsdil onlara,
Ayrılmaz sirdaş kimi nigah kəsdil onlara.'**

Yeri gəlmişkən deyək ki, Nizaminin bu məsələdə mövqeyi müəyyən mə'nada Şərqin dahi filosofları Əbu Nəsr Farabi (873-950), Əbu Əli İbn-Sina (980-1037) və həmçinin böyük müsəlman mütəfəkkiri Əbu Hamid Məhəmməd əl-Qəzzalının (1058-1111) görüşləri ilə yaxındır.²

Nizaminin "Sirlər xəzinəsi"ni Qəzzalının "Kimyayi-səadət" əsəri ilə müqayisəli şəkildə araşdırmış M.Məhəmmədi bu məqama diqqət yetirərək yazır: "Qəzzali insanın varlığı və xisləti haqqında danışarkən göstərir ki, insanın daxilində bir tərəfdən heyvan və şeytan xasiyyətləri, o biri tərəfdən isə mələk sifətləri toplanmışdır. Və insani bu sifətlərdən hansının onun cövhərini, mahiyyətini təşkil etdiyini anlamağa çağırır:

1. Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi*, s.54.

2. Бах: М.М.Хайруллаев. *Абу Наср ал-Фараби*. М., 1982; Абу Али Ибн Сина. *Избранные произведения*. т.1. Душанбе, 1980; Абу Хамид ал-Газали. *Воскрешение наук о вере*. М., 1980.

"Əgər özünü tanımaq istəyirsənsə, bil ki, səni iki şeydən yaradıblar. Biri bu zahiri cəsəddir ki, ona bədən deyirlər və onu zahiri gözlə görmək mümkündür; o birisi batini mə'nadır ki, ona ruh deyirlər, ürək deyirlər, can deyirlər və onu daxili bəsirətlə dərk etmək olar, zahiri gözlə görmək mümkün deyil. Sənin həqiqətən həmin batini mə'nadır"...Nizami də insanın təbiəti məsələsində eyni mövqedə dayanır..."¹

Nizamiyə görə, insanın digər canlılardan üstünlüyünü şərtləndirən amil onda məhz ruhani (mə'nəvi) başlanğıcın olmasıdır. Məhz ruhan mövcudluğu sayəsində insan bioloji varlıq olaraq qalmır, şüurlu ictimai fəaliyyətin subyektinə çevrilir. Lakin Nizami heç də cismani başlanğıcı rədd etmir, öz dövründə geniş yayılmış zahidlik və asketizm meyllərinin əksinə olaraq, heyvani tələbatların ödənilməsinə insan varlığının mövcudluğunun ilkin və zəruri şərti sayır. Şair yalnız heyvani instinktlərin cilovlanmasının vacibliyi tezisini irəli sürür, maddi-bioloji tələbatların ödənilməsinin insan həyatının mə'nasına çevrilməsi əleyhinə çıxır, onların ağlabatan, lazım olan, yaxud kafi həddə ödənilməsinə çağırır. Şair – "Sirlər xəzinəsi"nin səkkizinci "məqalət"ində insana müraciət edərək yazır:

**Qarnını doldurmağın həmballıq olar sənə,
Yüngüllüyün ağırlıq, samballıq olar sənə,**

1. Məsiəgə Məhəmmədi. *Nizami və İmam Qəzzali*.
— "Cahan" jurnalı, 1997, №1, s.35-36.

Əgər çox yaşasaydı çox yeyənlər cahanda,
Çox yemişlər yaşardı, ölüm olmazdı onda.
Demə gəldi-gedərdir, nədir qiyməti ömrün,
Azlığına görədir qədir-qiyməti ömrün.
Az yeyib çox dincəlmək mə'ziyyətdir insana.
Çox yemək narahatlıq, əziyyətdir insana.
Yeməklə bir sevdası, alveri varmı ağılin?
Tamaha aldanmağa gör bir yeri varmı ağılin?..
Tamaha cilovlayan kamalıdır bəşərin.
Öz nəfsini öldürmək amalıdır bəşərin...¹

Bu fikirlərini əsaslandırmaq üçün Nizami "dünyanın vəfasızlığı", ömrün faniliyi ideyasını dönə-dönə vurğulayır və beləliklə, heyvani, maddi tələbat və ehtirasların keçici, ötəri olmasını daim xatırlatmağa çalışır:

Dünya deyil uşağın, bu ki, bəlli əzəldən
Onu niyə qucmusan iki əlli əzəldən?!
Uzaq yola çıxırsan, mənzilin çox uzaqdır,
Azuqəni hazırla, son mənzil— ölüm haqdır...
Qubar olar, toz olar gil heykəlin bir zaman.
Tapdaq olar ruzgara, bil, heykəlin bir zaman.
Külə dönər sən də hamı kimi varlığın,
Yoxa çıxar məclislər şamı kimi varlığın.
Yaranmısan torpaqdan, dönməlisən torpağa,
Dönmə yerin başına, enməlisən torpağa...²

Nizami nəfsdən (tamahdan) xilas olmağın yolunu onun "boynunu qənaət qılıncı ilə vurmaq-

1. Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi*, s.102-103.

2. *Yenə orada*, s.113.

da" görünür.¹ Bu isə bioloji instinktləri ağılin nəzarəti altında saxlamaq deməkdir. Şairə görə, bir çox insanlar "ağıbət fikrindən uzaq olduğu üçün", öz varlığının mahiyyəti və yaşayışının məna və məqsədi üzərində düşünmədiyindən heyvani ehtiraslar əlində əsir olur, ömrü ötəri istəklər dalınca qaçmağa sərf edir ki, bu da insanlıq adına ləkə gətirir. Məhz bu səbəbdəndir ki, dünyaya gəlişinin məna və məqsədi üzərində düşünməyə çağırış "Sirlər xəzinəsi"ndən qırmızı bir xətlə keçir:

Son gününü düşünen görməzsən bir kimsəni
Bir nəfəse bağlısan —sansa mətin kim səni.
Göydən uca yerdədir dergahı insanların,
Son gününü düşünmək — pənahlı insanların.
Her kəsde ülvyyəte istək hanı dünyada?
Aqibəti düşünen biztək hanı dünyada?
Candan şirin sansaq da arzu-kamı cahanda.
Axırını düşünsün gerek hamı cahanda.
Biz könüllər hakimi sərvəriyik aləmin
Dəfinəməz yerdədir, gövhəriyik aləmin.
Necə geldik-sirrinə yetməyimiz var bizim...
Gəldiyimiz kimi də getməyimiz var bizim
Torpağına əl qatan sənə nələr gizlədib?
Bu torpağın qəlbində xəzinələr gizlədib.
Bu torpağı əzizlə, eyle ona şükür sən.
Xor baxma bu torpağa, əzəldən naşükürsən.
Sığındığın məkanın yolu, mülkü hardadır?
Gələn qalmaz, gedəcək, yerin, bil ki, hardadır!
Niye məskən seçmişən yer üzünü, söylə sən,
Niye köçüb gedirsən, bir düzünü söylə sən?!²

1. Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi*, s.134.

2. *Yenə orada*, s.104-105.

Məsələnin bu cür qoyuluşu labüd şəkildə özü-nüdərk probleminə gətirib çıxarır və beləliklə, Nizamiyə şəxsiyyətin fizioloji və psixoloji mahiyyəti, onun özünü dərk etməsinin yolları və vasitələri barədə fikirlərini açıqlamaq üçün şərait yaradır.

Nizamiyə görə, insanın bədən üzvləri və "zahiri hissələri" (beş duyğu – görmə, eşitmə, dad-bilmə, iybilmə və lamisə duyğuları nəzərdə tutulur) onun heyvani tələbatının "xidmətçi"ləridir və şair həmin tələbatı, dövrünün terminologiyasına əsasən, "nəfs" adlandırır. "Nəfs" dedikdə Nizami əslində müxtəsər şəkildə orta əsr Şərq psixoloji təlimlərindəki "nəfsi-əmmarə" ("heyvani ruh") anlayışını nəzərdə tutur.¹ Nəfs üzvlər və duyğular vasitəsilə "torpaqdan yaranmış", "alçaq xislətli" bədənin tələbatını ödəyir. Bu tələbatı hədd qoymağa qadir olan yeganə qüvvə, şairin fikrincə, ağıldır. Ağıl isə ruhun xidmətçisidir. Ruhun ifadəsi üçün Nizami öz dövründə işlək olan anlayışlardan "qəlb" sözünü (farsca: "del") seçib istifadə etmişdir ("Sirlər xəzinəsi"nin poetik tərcüməsində bu anlayış o qədər də uğurlu olmayan "kөнül" sözü ilə verilmişdir). Nizamiyə görə, ilahi mənşəyə malik olan və insanın bir şüurlu varlıq kimi digər canlılardan üstünlüyünü təmin edən "qəlb" (başqa sözlə, ruh) "bədən məmləkətinin sultanıdır".² Şair "Sirlər xəzinəsi"nin baş-

1. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М., 1965, с.36.

2. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, s.52; Bu məsələnin ətrafı üçün bax: M.Məhəmmədi. Nizami və İmam Qəzzali, səh.36-37.

langıcında verilmiş "Gecənin vəsfi və qəlb tanımaq haqqında söhbət" adlı fəsildə obrazlı şəkildə özünün "bədən məmləkətinə" səyahətini təsvir etmiş və ruhun həmin məqamını göstərməyə çalışmışdır:

{Qəlb} qapısının halqasını vurdum. "Bu vaxt kimdir? o, soruşdu.

"Əgər qəbul etsən, adamdır!" – dedim. Öndə gedənlər pərdəni qaldırdılar,

{Mənim} vücudumun örtüyünü açdılar.

Sarayın ən seçmə {məhrəmindən} istər-istəməz,

Səda gəldi: "Nizami, gir içəri!"

Onun qapısının ən yaxşı məhrəmi oldum

O, {yənə} səslədi: "İçəri gir!". Mən lap içəriyə girdim.

Orada {çil-çıraqla} yanan bir qonaq sarayı gördüm –

Pis gözlər kor olub onu görməsin!

Yeddi xəlifə bir otaqda {əyləşmişdi},

Elə bil yeddi hekayə bir dastanda cəmlənmişdi.

Ora-fələklər məmləkətindən böyük bir məmləkətdir,

O torpaqdan qalxan külək nə xoşbəxtdir!

Bu yarımisti Nəfəsabad {diyarında}

Günorta şahı başda oturmuşdu.

Qırmızı atlı ədəblə onun qabağında,

Lə'l qəbali zəfər əsgəri bir yanda.

Acıqlı bir cavan onun şikar kəşfiyyatçısı
Ondan aşağı qəmgin bir qara {qul durmuşdu}.
Kəməndatan pusquya durмага hazırlaşmış,
Bir misbədənli {pəhləvan} özünə gümüştən zireh
taxmışdı.

Onların hamısı pərvanə, qəlb isə şam idi,
Onların hamısı perakəndə, ürək isə cəm idi.
Mən qənaətlə qəlbın mehmanı oldum
Və canımı ürək sultanına peşkeş etdim.
Elə ki, qəlb qoşununun bayrağını tapdım,
Üzümü aləmdəkilərin hamısından döndərdim.¹
Burada şair "yeddi xəlifə" dedikdə, qəlbın
(ruhun) "yeddi işçisi"ni nəzərdə tutur. Bunlar
ürək, ağciyər, qara ciyər, öd kisəsi, dalaq, mə'də
və böyrəkdir. Daha sonra şair onların hər birini
obrazlı ifadələrlə adlandırır: Yarımisti Nəfəsabad
– ağciyərin isitdiyi hava ilə "abad olan bədən
məmləkəti"; Günorta şahı – günəş, yə'ni qəlb;
Qırmızı atlı – ürək; Lə'l qəball zəfər əsgəri – qa-
ra ciyər; Acıqlı bir cavan – öd kisəsi; Qara qul –
dalaq; Kəməndatan – mə'də; Misbədən pəhlə-
van – böyrək.²

Göründüyü kimi, Nizami ruhu insan varlığının
əsas cövhəri kimi təqdim edir və onu dərk et-
məklə insanın özünüdərk səviyyəsinə yüksələ-
cəyi fikrini irəli sürür. Bunun üçün heyvani ehti-
rasiyadan uzaqlaşmaq, "qəlbın səsinə qulaq as-
mağı" bacarmaq lazımdır:

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, filoloji tərcümə.
Bakı, 1981, s. 59-60.
2. Yenə orada, s.205-206.

Hissiyat yolkəsənlərindən uzaq ol,
Sənin yolunu yalnız qəlbın bilir, qəlbı tanı!
Cismdən azad olub ərşdə uçanlar
Cəbrailin şəhperini öz qəlbələrinə bağlamışlar.
Hər iki cahandan üz döndərənler,
Öz ruzilərinə qəlbın sədəqəsindən tapmışlar.
Göz, qulaq təbiətdə artıq {şeylərdir},
Onlar zahiri pərdənin işçiləridir.¹

Nizami insanın hər şeydən öncə, özünü dərk
etməsinin zəruriliyi haqqında fikirlərini Məhəməd
peyğəmbərə aid edilən "Kim özünü dərk
edərsə, Allahını da dərk edər" hədisi ilə əsaslan-
dırır. Şairin fikrincə, insanların xasiyyəti və hərə-
kətlərindəki naqışlıqlar, ictimai həyatda mövcud
olan bütün eybəcərliklər məhz insanların "qəflə-
tinin", "özlərindən xəbərsiz olmalarının" nəticəsi-
dir. Çünki öz ruhunu, yə'ni xislətindəki mə'nəvi
başlanğıcı dərk etməyən insan özünün yer
üzündəki, cəmiyyətdəki vəzifəsini də anlaya və
müəyyənləşdirə bilməz. Həmin mə'nəvi başlan-
ğıcın mahiyyətini və onun insana verdiyi imkan-
ları dərk edənlər isə insan adına layiq olan dav-
ranışa və əməllərə sahib ola bilərlər:

Dünyanın səndən yaxşı kərəkeşi yoxdur,
Yer quşunun səndən yaxşı dənə yoxdur...

Qanadı Məsihan olan sənin qəfəsindəki quşun
Qanadı sənin altında olmağına baxmayaraq,
özü sənin üstündədir.

Ya onun ayaqlarını qəfəsdən azad elə,
Ya da öz qəfəsini ona tapsır...

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, filoloji tərcümə, s.58-59.

Sənin bünövrəni bu torpaqla qoyan kimsə
Canın Kə'bəsini qəlbın müqəddəs sarayında düzəldib.
Qəbul nəqşini işıqlı qəlbədən al,
Bədənin qara kılıminin ətrafına hərlənmə.
Bədən dediyin tozları dağılan bir ovuc torpaqdır,
Yalnız qəlb, yenə də qəlb, çünki söz qəlbədir.
Qəlbın qulu ol ki, sultan olasan,
Ağlın ağası, canın padşahı olasan.¹

Beləliklə, Nizami insanın diqqətini xislətindəki böyük potensiala cəlb edir və "qəfəsi qırmağa", yəni öz maddi təbiəti həddlərini aşmağa çağırır. Yalnız bu halda insan başa düşə bilər ki, "biz dünyaya çalışmaq üçün gəlmişik, boş-boş deyib-danışmaq üçün gəlməmişik".² Yalnız özünü dərk edən başqalarını da dərk edir. Yalnız ruhun qüdrətinə, mə'nəvi tələbatlarına reallaşmaq imkanı verən şəxsiyyət kamilləşə, dəyişə və ətraf gerçəkliyi də dəyişdirə bilər.

Özlüyündə aydındır ki, Nizami ruhdan, ruhani başlanğıcdan danışarkən, müasir anlamda, insanın sinir-psixi təşkilini, şəxsiyyətin strukturunda psixi element və funksiyalar sistemini nəzərdə tutur.

Bütün bu deyilənlərdən Nizaminin nə üçün dönə-dönə bu dünyaya insanın "yükünün ağırlığından", yer üzündə vəzifəsinin çətinliyindən danışması barədə müəyyən nəticələrə gəlmək mümkündür. Şair belə hesab edir ki, əks təbiətə malik iki başlanğıcdan (fizioloji və mə'nəvi) iba-

1. Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi. filoloji tərcümə*, s. 108-109.

2. *Yenə orada*, s.126.

rət olması insanı onların mahiyyətindən doğan ziddiyyəti həll etmək, onların yaratdığı istək və təhrikləri tarazlaşdırmaq kimi müşkül bir vəzifə ilə üzləşdirir. Lakin bu, məsələnin bir tərəfidir. Şəxsiyyət ictimai varlıqdır, o, cəmiyyətdən kənarda yaşaya bilməz, özünün nə maddi, nə də mədəni, mə'nəvi tələbatlarını ödəmək imkanına malik olar. Cəmiyyət isə hər birinin özünəməxsus təbiəti, istək və meylləri, yəni özünəməxsus psixologiyası olan çoxsaylı fərdlərdən ibarətdir və belə olan halda fərdi mənafelel toqquşmaya bilməz. Lakin bu toqquşma birgəyaşayışı istisna edəcək bir həddə gedib çıxmamalıdır. Beləliklə, insan daha bir ziddiyyətlə – fərdi və ictimai tələblərin ziddiyyəti ilə qarşılaşır və bunlar arasında müəyyən harmoniya, ahəngdarlıq əldə etmək yollarını aramalı olur.

Göründüyü kimi, Nizami şəxsiyyətin mahiyyətini bütün mürəkkəbliyi ilə, onun strukturuna fizioloji və mə'nəvi, fərdi və sosial amillərin dialektik nisbəti istiqamətində şərh edir. Bu cəhətdən onun baxışları müasir psixologiyadakı endopsixika və ekzopsixika haqqında mülahizə və nəzəriyyələrlə səslənir. Həmin nəzəriyyələrə əsasən "qavrama qabiliyyəti, təfəkkürün və təxəyyülün xüsusiyyətləri, iradi sə'y qabiliyyəti, impulsivlik və s. kimi əlamətlər "endopsixikaya", şəxsiyyətin münasibətlər sistemi və təcrübəsi, yəni maraqları, meylləri, idealları, üstünlük təş-

kil edən hissləri, təşəkkül etmiş bilikləri və i.a. isə "ekzopsixikaya" daxildir. Sosial amillə müəyyən edilən "ekzopsixikanın" əksinə olaraq, təbii əsasa malik olan "endopsixika" bioloji cəhətlə şərtlənir".¹

Diqqətəlayiq cəhətlərdən biri də budur ki, Nizami şəxsiyyətin strukturunda göstərilən amillərin "qarşıdurmasını" mexaniki əkslik kimi deyil, dinamik keyfiyyətə və dialektik mahiyyətə malik ziddiyyət kimi təqdim edir.

Nizami insanın fəallığının mənbəyini onun tələbatında görür və bu tələbatları xarakteri baxımından maddi (təbii) və mə'nəvi (mədəni) olmaqla iki qismə bölür. Şair maddi tələbatın ödənilməsini şəxsiyyətin fiziki mövcudluğunun ilkin şərti kimi zəruri saymaqla yanaşı, daha çox mə'nəvi tələbatdan doğan fəaliyyəti yüksək qiymətləndirir və onları şəxsiyyətin inkişafına təkan verən başlıca amillərdən biri hesab edir. Burada Nizami humanizminin spesifik keyfiyyəti, özünəməxsus mahiyyəti aşkara çıxır. "Nizami – humanistdir. Lakin Avropa humanistlərindən fərqli olaraq, o, insanın bütün təbii istək və arzularının deyil, ilk növbədə onun insan məqamına uyğun olan və mə'nəvi mahiyyət daşıyan cəhətlərinin reallaşmasının zəruriliyini irəli sürür".²

Nizami tələbatların dolğun və ağılabatan şəkildə ödənilməsini şəxsiyyətin təkamülündə mühüm amil hesab etməklə yanaşı, bunun əmək

1. *Ümumi psixologiya*. Bakı, 1982, s.105-106.

2. M.Məhəmmədi. *Nizami dünyası*. — "And", 1992, s.4.

fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilməsini də zəruri şərt kimi irəli sürür. Məhz əmək fəaliyyəti prosesində şair dönə-dönə söz açdığı insanın hədsiz imkanlarının (istər cismani, istərsə də mə'nəvi) reallaşmasını mümkün sayır və əslində əməyin tələbatı çevrilməsi ideyasını irəli sürür. Özü də "əmək" dedikdə şair həm fiziki, həm də zehni əməyi nəzərdə tutur.

Burada belə bir cəhəti də qeyd etməliyəm ki, Nizamiyə qədər ədəbiyyatda sosial mənşəyi baxımından əsasən yüksək təbəqədən olan şəxsiyyətlər – şahlar, sərkərdələr və s. tərənnüm olunurdu. Nizami Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq, "kiçik" şəxsiyyətləri, sadə insanları poeziyaya gətirmişdir. Şair dəfələrlə qeyd edirdi ki, şəxsiyyətin dəyəri onun əsil-nəsəbi, rütbə və vəzifəsi ilə yox, onun ictimai faydası, mə'nəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə müəyyən olunur. Əməkçi insanların obrazlarını o, məhz belə dəyərə malik şəxsiyyətlər kimi qələmə almışdır.

Nizami əməyi insana şərəf gətirən, onu yüksəldən bir amil kimi qiymətləndirir, əməksiz dolanan şəxsiyyətin isə inkişafdan qalaraq, tənəzzülə uğrayacağını, "heyvan mərtəbəsinə düşəcəyini" qeyd edir:

**Qana qəltan etsə də səni zəhmət tikani,
Çalışmaqdan usanma, işə alışdır canı.
Öz halal zəhmətinlə namuslu insan sayıl,
Hər yetənə alçalma, el açib olma sail.'**

1. *Nizami Gəncəvi*. *Sirlər xəzinəsi*, s.90.

Beləliklə, şair əməkdən qaçan insanın ilk növbədə, mə'nən alçalmasını vurğulayır, zəhmətkeş insanın isə, əksinə yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısı olması fikrini irəli sürür. Bu fikir "Sirlər xəzinəsi"ndəki "Süleyman və qoca əkinçi", "Kərpickəsən qocanın bir cavanla hekayəti" kimi fəsillərində daha qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır.

Diqqətəlayiq cəhət budur ki, şair insanı gənc yaşlarından əməyə alışmağa çağırır və bununla da tərbiyə (yaxud özünütərbiyə) prosesində əmək tərbiyəsinə xüsusi yer ayırır. Bunun üçün insan, Nizaminin fikrincə, hər gün müşahidə etdiyi qarışıqların və arıların zəhmətsevərliyindən ibrət götürməlidir. Başa düşmək çətin deyildir ki, Nizami əslində əməyə psixoloji hazırlıq məsələsini irəli sürür. Yəni hər bir insan hələ gənc yaşlarından əməyin fərdi və ictimai əhəmiyyətini anlamalı, eyni zamanda əməyə məcburiyyət üzündən həyata keçirilən fəaliyyət kimi baxmayıb, ondan zövq almağı bacarmalıdır. Yalnız bu halda əmək insanın fiziki və mə'nəvi-əxlaqi təkamülünə xidmət göstərə bilər.

Nizami "Sirlər xəzinəsi"ndə şəxsiyyətin mühakimələri və davranışının psixoloji əsaslandırılmasının da ilk nümunələrini yaratmışdır. Bunlara həm şairin nəzəri mülahizə və rəqətlərində, həm də əsərə daxil olan bir sıra hekayətlərdə rast gəlirik. Məsələn, üçüncü məqalədəki:

İki rəngli fərşə ki, ayaq qoyubdu varlıq,
Həyatından bezardı, cana doyubdu varlıq.
Səhrada həyat süren deyir bəxtiyar:
"Deryalar qovnundakı bəxtiyardır, bəxtiyar!"
Deryadakı darıxar, nələsi qalxar göyə,
Xiffətindən qovrular "səhra gözəldir!" – deyər.
Keşməkeşli həyatı fəlakətdir insana,
Hər yerdə narahatlıq bir adətdir insana.¹

—kimi misralar Nizaminin insanların "narahatlığının" (oxu: fəallığının) səbəbləri (yəni motivasiyaları) ilə ciddi maraqlandığını, bu səbəbləri insanların daxili aləmi, psixologiyası ilə əlaqələndirdiyini nümayiş etdirir və beləliklə, şairin bu istiqamətdə sonrakı axtarışlarının qətiyyəti təsadüfi səciyyə daşmadığını əyani şəkildə sübuta yetirir.

Əsərin başqa bir yerində şairin ictimai həyatın mühüm məsələlərindən, ədəbiyyatın isə ənənəvi mövzularından biri olan nəsilər mübarizəsi problemini sırf psixoloji aspektdə mə'nalandırması da maraqlıdır.

Deyirlər ki, lə'l olur qartıyanda daş belə,
İnanmıram mən buna, olur-olsun kaş belə.
Paxıllıqdan qocalar gənci bada verəndir,
Hər sözüne dağ kimi əks-səda verəndir.
Bir südəmər uşaqsan ahılların gözündə,
Şirin südün zəhərdir paxılların gözündə.
Cavanların qədrini çətin bilər qocalar,
Sanma qayğı göstərər, uğur diler qocalar.²

1. Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi*, s.80.
2. *Yenə orada*, s.128-129.

Göründüyü kimi, şair müxtəlif nəsillərin arasında mövcud olan və bir sıra ictimai problemlər doğuran səddin, ilk növbədə, onların münasibətlərindəki psixoloji maneələrlə bağlı olması fikrini irəli sürür.

Şəxsiyyətin bu və ya digər situasiyada qəbul etdiyi qərar və hərəkətlərinin psixoloji cəhətdən əsaslandırılması baxımından "Sirlər xəzinəsi"ndəki iki hekayət diqqəti daha çox cəlb edir. Bunlardan biri on altıncı məqalədən sonra verilmiş "Ağıllı uşağın hekayəti"dir. Hekayətin qısa məzmunu belədir: Bir neçə uşaq gəzmək və oynamaq üçün çölə çıxır. Təsadüfən uşaqlardan birinin qaçdığı zaman ayağı burxulub sınır. Onun ən yaxın dostu geri qayıdarkən "artıq yükdən" və həmin uşağın atası qarşısında xəcalətdən qurtarmaq üçün onu bir quyuya atıb getməyi yoldaşlarına məsləhət bilir. Həmin uşaq düşmənciliyi olan başqa bir uşaq isə bu işin gec-tez açılacağını və məhz ondan şübhələnənlərini düşünərək, birbaşa onun atasının yanına gedib əhvalatı danışır, ata da gəlib öz oğlunu xilas edir.¹

Aydındır ki, Nizami bu hekayətdə "düşmən uşağın" hərəkətinin məntiqini məhz psixoloji amillərlə izah etməyə və əsaslandırmağa çalışmışdır.

Eyni keyfiyyət baxımından maraqlı doğuran ikinci bir hekayət "Harun ər-Rəşidlə dələyin dastanı"dir.² Dastanda deyilir ki, məşhur ərəb

1. Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi*, s.134-135.

2. *Yenə orada*, s.147-148.

xəlifəsi Harun ər-Rəşid bir gecə adəti üzrə həmmama gedib başını üzünü dəlləyə qırxdırdığı zaman, dəllək xəlifədən qızını ona verməyi və onu özünə kürəkən seçməyi xahiş edir. Bu xahişdən heyrətə düşən xəlifə, dələyin onun zəhmindən özünü itirib danışğını bilmədiyini düşünür. Lakin eyni söhbət ikinci dəfə təkrar olunur. Belə olduqda, Harun ər-Rəşid əhvalatı vəzirinə danışır. Dünyagörmüş vəzir deyir: "Görünür, onun ayağı xəzinə üstündədir. Sən növbəti dəfə başını qırxdılanda, dəllək həmin sözləri deməyə başlayarkən, ona durduğu yerdən çəkilməyi əmr et. Əgər o yenə elə danışsa, boynunu vurdur, danışmasa, qoy sağ qalsın". Xəlifə elə də edir. Dəllək dayandığı yerdən çəkilən kimi rəngi ağarır, nitqi tutulur. Xəlifənin göstərişi ilə tez dələyin əvvəl dayandığı yeri qazırırlar və oradan, doğrudan da, böyük xəzinə çıxır.

Nizami bu hekayət vasitəsilə var-dövlətin şəxsiyyətin davranışında necə təbəddülata səbəb olduğunu, onun iddia səviyyəsində hansı şəkildə öz əksini tapdığını göstərə bilmişdir. Yəni var-dövlətin artması ilə şəxsiyyətin özünü-qiyətləndirməsində və iddia səviyyəsində ciddi dəyişiklik baş verdiyini psixoloji cəhətdən adekvat surətdə əks etdirmişdir.

Bütün bu müddəə və mülahizələr Nizamının şəxsiyyət problemi ilə bağlı yaradıcılıq axtarışlarının ilkin nəticələri idi. "Xəmsə"yə daxil olan ikinci əsəri – "Xosrov və Şirin"də isə Nizami şəxsiyyətlə bağlı bütöv məsələlər kompleksini, onun sosial-psixoloji məzmununu müəyyənləş-

dirən başlıca cəhətləri əks etdirə bildi. Bu cəhət şairin yaradıcılıq metodundakı dəyişikliklə birləşmə əlaqədar idi. O, "Sirlər xəzinəsi"ndə üstünlük təşkil edən didaktik pafosdan imtina edərək, bilavasitə canlı insan xarakterləri yaratmaqla, şəxsiyyətin bir fərd və ictimai varlıq kimi mahiyyətini aşkarlamaq, onun davranış və münasibətlərinin psixoloji əsaslarını şərh etmək, mə'nəvi-əxlaqi təkamülünün dialektikasını açmaq yolunu seçdi. Və mübaliğəsiz demək olar ki, Nizami "Xosrov və Şirin"də Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq, şəxsiyyətin mahiyyətini yalnız ümumpsi-xoloji və fəlsəfi planda deyil, həm də sosial psixoloji aspektdə kəşf etdi. Görkəmli nizamişünaslardan biri, professor A.Rüstəmov əslində şairin məhz bu kəşfinə işarə edib tamamilə haqlı olaraq yazır: "Qaranlıqda işıq axtarmaq, bax, hünər buradadır. "Zülmətə nur çiləmək" böyük qüdrət tələb edir. Nizami "Xosrov və Şirin"də bu çətin və məs'ul vəzifəni həll etmək istəmiş, yaratdığı mürəkkəb mə'nəviyyatlı xarakterlərin biri digərinə tənəsübü yolu ilə, psixoloji münaqişə vasitəsilə onun öhdəsindən gəlmişdir. Bu, Nizaminin şe'rdə kəşfi idi. Hələ Nizamidən çox sonralar da Şərq şe'r tarixində bu növ çoxplanlı, psixoloji xarakterlər yaratmaq cəhdi az-az hallarda olmuş, ədəbi prosesdə şər həmişə şər kimi, xeyir xeyir kimi təqdim edilmişdi. Yalnız Avropa intibahının böyük nümayəndələrinin yaradıcılığın-

da biz Nizami kəşfinin davam və inkişaf zirvəsini görürük".¹

Mə'lumdur ki, Nizaminin "Xosrov və Şirin"i qələmə almasının formal səbəbi Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın ondan "yeni bir eşq dastanı yaratmaq" barədə xahişi olmuşdur. Şair özü əsərinin fərqləndirici xüsusiyyətini sırf aşiqanə məzmununda görür və özündən əvvəl Xosrovun şahlığını təsvir etmiş böyük fars şairi Firdovsidən məhz bu baxımdan seçildiyini vurğulayır:

**Söylərkən o həkim bu xoş dastanı,
Çıxarib içindən eşqi, fəğanı.
Altmış yaşındaydı yazanda bunu,
Saxlaya bilmirdi yayda oxunu!
Altmışda sevginin, eşqin həyəcanı
Titrədə bilməzdi yorğun qocanı.
Bilici deyənə etmədim təkrar,
Mə'lumu deməkdən kimə fayda var?!
Onun yazdıqları – cəngavər eşqi,
Mənim yazdıqlarım – bir dilbər eşqi.²**

Bu misraların ardınca isə şair eşq haqqında məşhur fikirlərini vermişdir. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Nizami həm də Məhəmməd Cahan Pəhləvanın sifarişini könülsüz qarşılamış, "Məxzənül-əsrar" kimi xəzinəsi olduğu halda həvəs yolunda əziyyət çəkməyi lüzumsuz saymışdır. Bu "ziddiyyəti" necə izah etmək olar? X.Yusifov bu məsələni şərh edərək yazır: "Şairi nara-

1. R.Azadə. Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti, Bakı, 1979, s.76-77.

2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 1982, s.48.

zı salan odur ki, aşiqanə mövzulu əsərlərə çox vaxt ancaq boş həvəsdən, insanın şəhvani, cismani istəklərindən bəhs edən, ciddi ictimai məsələlərdən uzaq olan əsərlər kimi baxırdılar. Nizaminin e'tirazı birinci növbədə aşiqanə əsərlər haqqındakı bu yanlış təsəvvürə qarşı yönəlmişdi. Görünür ki, Cahan Pəhləvan özü də məhəbbət bərədə məhz belə bir əsər gözləyirdi. Nizami məhəbbət haqqındakı bu yanlış təsəvvürə e'tiraz etməklə kifayətlənməyib, eşqin yeni şərhini verir. Poemanın müqəddiməsində "Eşq haqqında bir neçə söz" başlığı altında özünün məhəbbət anlayışını irəli sürür".¹

Nizaminin eşqə həqiqətən də yeni baxışını ifadə edən son dərəcə sərrast, aforistik keyfiyyətə malik əlli altı misrası bütöv fəlsəfi-etik və psixoloji konsepsiya kimi "Xosrov və Şirin" in ideya istiqamətini dərk etmək, o cümlədən əsərdə şəxsiyyət probleminin qoyuluşu və həlli baxımından son dərəcə ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Şairin eşqin mahiyyəti ilə bağlı başlıca müddəalarını əks etdirən aşağıdakı misralara nəzər salaq:

- Eşqdır mehrabı uca göylərin,
- Eşqsiz, ey dünya nədir dəyərini?!
- Eşqin qulu ol ki, doğru yol budur,
- Ariflər yanında, bil, eşq uludur...
- Eşqsiz olsaydı xilqətin canı,
- Dirilik sarmazdı böyük cahanı,

1. Xəlil Yusifov. *Şərqdə İtibah və Nizami Gəncəvi*. Bakı, 1982, s.72.

Eşqsiz bir adam bir neydir – qırq,
Yüz canı da olsa, ölüdür artıq...
Köpək kimi yemək, içmək nədir, nə?
Bir pişik olsa da, can ver eşqinə!
Pişiyin eşqilə yaşamaq, inan,
Yaxşıdır, şir olub, yalnız qalmaqdan.
Eşq düşsə daşın da qəlbine əgər,
Gövhərdən özünə mə'suq düzəldər.
Maqnit olmasaydı eşqin əsiri,
Çəkməzdi özünə demir zənciri.
Kəhrəbanın eşqə düşməsə canı,
Elə cəzb etməzdi quru samanı...
Kainatda hər şey cəzbe bağıdır
Filosoflar bunu eşq adlandırır...
İdrakı dinləsək, söyləyir o da:
– Hər şey eşq üstündə durur dünyada...!

Bu parçanın diqqətli araşdırılması bir sıra nəticələrə gəlməyə imkan verir: **a)** Nizami eşqı kosmik bir qüvvə kimi, kainatdakı bütün cisim və varlıqlara xas olan bir potensiya mənasında şərh edir; **b)** eşqin ali təzahürünü insana şamil edir, çünki insanda eşq dərk olunmuş meyl kimi özünü göstərir; **v)** eşq fizioloji bir xassə, cismani bir hissə olaraq qalmır, mə'nəvi-əxlaqi və psixoloji bir kateqoriya səviyyəsinə qaldırılır; **q)** eşq ictimai birliyin, toplumun, yaxud müəyyən sosial qrupun meydana gəlməsi və mövcudluğunun başlıca amili kimi qiymətləndirilir; **d)** eşq insanın yüksək emosional münasibəti kimi, onun yalnız

1. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin*, s.49-50.

bioloji deyil, həm də psixoloji tələbatı kimi məqsəd və maraqlarının, həyat amalı və yönümünün xarakterinə həlledici təsir göstərən bir faktor sayılır; e) nizami eşqi şəxsiyyətin təşəkkülü və təkamülündə, özünüdərk və özünəqiymətində mühüm rol oynayan, psixoloji fəallığına təkan verən intensiv və davamlı bir hiss hesab edir.

Bütün bu nəticələr istər bütövlükdə əsərin, istərsə də oradakı ayrı-ayrı surətlərin təhlili ilə təsdiq olunur. Əslində "Xosrov və Şirin" poeması, o cümlədən onun baş qəhrəmanı olan Xosrov obrazı Nizaminin bu görüşlərinin ifadəsinə, əyaniləşdirilməsi və əsaslandırılmasına xidmət edir.

Nizami formal olaraq, Xosrovun bütün həyatını təsvir etsə də, əsərin əsasını onun Şirinə aşiq olması, ona qovuşmaq yolunda müxtəlif maneələrdən keçməsi və nəhayət, öz istəyinə çatması təşkil edir. Poemanın Firdovsinin "Şahnəmə"sində Xosrovun şahlığına həsr olunmuş hissədən əsaslı şəkildə fərqləndiyinə işarə edərkən, şair, heç şübhəsiz, məhz bu cəhəti nəzərdə tuturdu.

Poemanın əvvəlində Nizami qısa şəkildə olsa da, Xosrovun uşaqlıq və yeniyetməlik dövrünü təsvir edir. Sasani hökmdarı Hörmüzün oğlu olan Xosrov həm mə'nəvi-intellektual, həm də fiziki baxımdan yüksək tərbiyə almışdır. O, dərin zəkası, fiziki gücü və gözəlliyi ilə hamını heyran

qoyur. On dörd yaşına çatdıqda dünyagörmüş filosof Büzürgümid onun təlimi ilə xüsusi məşğul olur, "ona çoxlu hikmətlər öyrədir", "könlünü qəflət yuxusundan oyadır" və beləliklə, Xosrov "şahlıq məqamına layiq olur".¹ Bu epizodla Nizami şəxsiyyətin formalaşmasında təlim-tərbiyənin mühüm amil olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Lakin şairin fikrincə, təlim-tərbiyə nə qədər mühüm məsələ olsa da, şəxsiyyətin təşəkkülü üçün kifayət deyil, şəxsiyyət bilavasitə ictimai həyat və fəaliyyətdə, başqa insanlara münasibət və canlı ünsiyyətdə formalaşır və inkişaf edir. Şair bu fikrini əsaslandırmaq və əsərdə təsvir olunan sonrakı hadisələrin məntiqini açmaq üçün "Xosrovun ova çıxması və oradan kəndlinin evinə gətməsi" epizodunu qələmə almışdır. Belə mükəmməl tərbiyə almış Xosrov sarayı ilk dəfə tərk etməsi ilə həmin tərbiyənin prinsiplərinə və atasının müəyyən etdiyi qanunlara heç cür uyğun gəlməyən bir davranış göstərir. Bununla da şəxsi hisslərlə ictimai borc arasında konflikt ilk dəfə meydana çıxır. Xosrov atası tərəfindən cəzalandırılır: atını, qulamını, taxtını və mütrübünü itirir. Xosrov günahını anlayır, əyninə kəfən geyib əlinə qılınc alıb atasının hüzuruna gələrək, bağışlanmasını xahiş edir. Beləliklə, birinci halda şəxsi hisslər, istəklər, ikincidə isə ictimai borc, məs'uliyət hissi üstün gəlir. Bu epizodu əsərdəki əsas konfliktin yığcam modeli saymaq olar.

¹ Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin*, s.55-56.

Xosrov cəzalandıqdan və dörd şeydən məhrum olduqdan sonra babası Ənuşirəvanı yuxuda görür. Babası ona təsəlli verərək deyir ki, dörd əziz malın əlindən çıxsa da, qəm yemə, əvəzində sənə dörd nə'mət nəsib olacaq: Şirin, Şəbdiz, Bərbəd və taxt-tac. Dörd daş əvəzinə dörd qızıl tapacaqsan. Dörd muncuq əvəzinə dörd gövhər əldə edəcəksən".¹

Bu səhnə əsərdə mühüm mə'nə yükünə malikdir. Süjetin sonrakı inkişafı göstərir ki, Xosrovun həyatı bütünlüklə həmin "dörd gövhəri" əldə etmək sə'yələrindən ibarət olur, yəni onlar Xosrovun bir şəxsiyyət kimi məqsədini təşkil edir. Məhz həmin məqsəd Xosrovun fəaliyyət istiqamətini, davranışının xarakteri və motivlərini müəyyənləşdirir. Burada iki cəhət də diqqəti cəlb edir. Əvvəla, Xosrovun əldə edəcəyi şeylər zahirən itirdikləri ilə eyniyyət təşkil edir. Bu, həqiqətən belədirmi? Nə üçün Nizami məsələni məhz belə qoyur? Həmin cəhətə fikir verən X.Yusifov yazır: "Onların əldə edilməsi itirmişlərin sadəcə təkrarı, əvəzini almaq deyil, bəlkə insanın özünün daş və muncuq olub qalmaqdan, adilikdən qurtarıb qızıla, gövhərə çevrilməsi, ayılması, ən yüksək qayələr uğrunda mübarizəsidir".²

Məsələnin ikinci cəhəti Xosrovun itirdiklərinin "yerini doldurmaq" üçün uzun zaman fəsilə-

1. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin*, s.61.

2. X.Yusifov. *Göstərilən əsər*, s.77-78.

si ayrılmasıdır. Nizami bununla nə demək istəyir? Şair özü əsərin bir yerində yazır:

**Düzeltmək istəsə bir işi fələk,
Əvvəlcə min oyun çıxartsın görək.
Xəznə vermiş olsa bir əkinçiyə,
Görək o əkinçi əvvəl inciyə.
Həyatın yolunda olmasa tikən,
Olarmı güllərin qədrini bilən?
Bir neçə gün hicran dağıyla tək qal,
Ayrılıqdan sonra xoş olur vüsal...!**

Bu misralar şairin şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı məsələsinə baxışını çox dəqiq əks etdirir. Nizami demək istəyir ki, Xosrov əlində olanların qədrini onlara zəhmətsiz nail olduğu üçün bilmədi və bilə də bilməzdi. İnsan məqsədinə əziyyətlər, mübarizələr, səhvlər, büdrəmələr, e'tiraflar yolu ilə, təkmilləşə-təkmilləşə, öz-özünü "inkar edərək" yetişməlidir. Yalnız bu halda məqsəd şəxsiyyətin fəallıq mənbəyi kimi çıxış edir və ona çatmaq uğrunda fəaliyyət şəxsiyyətin inkişafının daimi stimulusuna çevrilir. Nə yüksək təbəqəyə mənsubluq, nə nəcabətli ailədə böyümək, nə də ən yaxşı tərbiyə və təlim şəxsiyyəti avtomatik olaraq formalaşdırmır. Şəxsiyyət bilavasitə həyatda, ictimai ünsiyyət və münasibətlərdə, eyni zamanda öz-özü ilə mübarizədə yetişir və inkişaf edir. Nizaminin bu görüşləri müasir elmi baxışlarla yaxından səsələnir, yəni şair, əvvəla, şəxsiyyətin inkişafında irsiyyə-

1. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin*, s.95.

tin, təlim-tərbiyənin, sosial mühitin və şəxsiyyətin fəallığının rolunu qeyd edir, ikincisi, bu amillərin münasibətinin mexaniki xarakter daşımayıb dialektik təbiətə malik olduğunu göstərir. Şairin bu mövqeyi Xosrov surətinin inkişafı timsalında son dərəcə inandırıcı və əsaslandırılmış şəkildə ifadə olunmuşdur.

Özliyündə aydındır ki, Xosrovun həyat məqsədini təşkil edən "dörd gövhər"dən ikisi – Şirin və hakimiyyət (taxt-tac) əsasdır. Bu iki "gövhər" əslində şəxsiyyətin fərdi və ictimai istəklərini, vəzifələrini bir növ simvolizə edir. Odur ki, onların mahiyyətindəki ziddiyyət Xosrovun simasında fərd-sosium konfliktini kimi təcəssüm edir, onun daxili təzad və mübarizələrini şərtləndirir. Eyni zamanda hər iki "gövhər"ə qovuşmaq yolunda Xosrov zahiri maneələrlə də qarşılaşır. Şirinə münasibətdə Fərhad, hakimiyyətə münasibətdə isə Bəhram Çubin onun "rəqibi" kimi çıxış edir və onun özünütəkmilləşdirmə cəhdlərinin əlavə mənbəyinə çevrilirlər. Nəhayət, Şirin özü də Xosrovun məhəbbətinin passiv obyektidir. O, Xosrovu saf bir məhəbbətlə sevsə də, bu məhəbbətin gənc Xosrovun anladığı tərzdə reallaşmasına qarşı çıxır, onun öz təbiətindəki eqoizmlə, xudpəsəndlik və fərdiyyətçiliklə mübarizəsində daimi hərəkətverici qüvvəyə çevrilir. Beləliklə, əsərdə Xosrov-Şirin, Xosrov-Fərhad və Xosrov-Bəhram xətləri formalaşır və dramatik kolliziyaların əsasında dayanır. Bu mürəkkəb mənzərə Nizaminin şəxsiyyətin inkişafı problemini necə dərinlən və hərtərəfli təsvir etdiyi-

ni göstərmək baxımından olduqca əlamətdar və diqqətəlayiqdir.

Şübhəsiz, qeyd olunan xətlər içərisində ən mühümü Xosrov-Şirin xəttidir. Bu xəttin digərlərindən daha davamlı olması həm də Nizaminin şəxsiyyət probleminin qoyuluşunda idealizmdən və sxematizmdən nə qədər uzaq olduğunu, şəxsiyyətin təkamülü və transformasiyasını tədrici və uzun bir proses kimi təsvir etdiyini göstərməkdədir.

Xosrov və Şirin qiyabi olaraq, bir-birinə aşıq olsalar da, xeyli müddət təsadüfi amillər nəticəsində görüşə bilmirlər. Nəhayət, budur, taxt-tac Bəhram Çubin tərəfindən ələ keçirilmiş, Xosrov qaçıb Azərbaycana gəlmişdir və Şirinlə ova, gəzintiye çıxmaqla məşğuldur. Bu zaman Xosrov ilk dəfə olaraq, Şirinin tərbiyələndirici təsirinə məruz qalır. Bibisi Məhinbanunun nəsihətlərinə "onun (Xosrovun) camalının eşqindən qan ağlasam da, yalnız halal arvadı olacağam"¹—deyə cavab verən Şirin "eşq şərabından məst olub" ictimai borcunu, varislik vəzifəsini unudan Xosrovu ciddi məzəmmət edir. "Xosrovun Şirindən murad istəməsi və onun mane olması" adlanan bu fəsil qəhrəmanların daxili aləmlərinin, əxlaqi keyfiyyətlərinin və qarşılıqlı münasibətlərinin bütün parlaqlığı ilə üzə çıxdığı ilk səhnədir. Şirinin Xosrova dediklərində iki məqam diqqəti cəlb edir. Bunlardan birincisi əslində Nizaminin öz

1. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. filoloji tərcümə
Bakı, 1981.

baxışlarını əks etdirir:

**Qadını yıxmaq kişilik deyil,
Allah adamınsansa, nəfsini çök.
Kim öz nəfsini yıxsa, o ucalar,
Özünü əyən bütün alemdə yüksələr.¹**

Əgər Şirinin birinci məsləhəti ümumi əxlaqimə'nəvi mahiyyət daşıyırsa, ikincisi daha konkret məzmunla malikdir:

**Burada sən mənimlə keyf edə-ədə,
Qorxuram səhliğin əlindən gedə.
Xəyalında varsa yenə şah olmaq,
Əfsus ki, tezliklə gerek ayrılmaq.
Bu dövlət əzəldən nəslinizdədir,
Çox eyb olsun indi, əlindən gedir...
Ölkəni fitnədən xilas edərək
Qüdrətini göstər bir dəfə görək...²**

Şirinin bu sözləri Xosrovun şahlıq qüruruna toxunur, o, acıqlanıb Şirini günahlandırır, onu avara etməkdə, eşqə salıb tacsız qoymaqla ittiham edir və yola düşür.

Rum qeysərinin köməyi ilə Bəhram Çubinə qalib gələn, yenidən taxt-tacına sahib olan Xosrov, göstərilən köməyin müqabilində qeysərin qızı Məryəmlə evlənilir. İlk anlar Xosrova elə gəlir ki, problem həll olunmuşdur. Lakin Şirinə olan sevgi onu rahat buraxmır və bu zaman Xosrov

1. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin. filoloji tərcümə*, s.135.

2. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin*, s.143.

qarşılaşdığı ziddiyyəti bütün dərinliyi ilə dərk edir. Nizami qəhrəmanın bu vəziyyətinin olduqca sərrast ifadəsini verə bilmişdir:

**Doğrudur, səhliği, xəznəsi vardı,
Şirinsiz qəmgindi, çox biqərardı.
Demirəm, şadlanmır, heç olmurdu sən,
Deyirəm, gülmürdü açıq ürəkden...
Gah deyirdi: "Nədir istəyin, ürək?
Səhliq ya aşiqlik, cavab ver görək?
Hökumət eşq ilə uymaz heç zaman
Gerek birisindən yapısa insan..."**

Xosrov qarşılaşdığı ziddiyyəti, həll etməli olduğu dilemməni düzgün səciyələndirir: ya səhliq, ya da aşiqlik! Və bunların uyşmaz olduğunu söyləsə də, tez əlavə edir:

**Hər ikisi olsa, həm səhliq, həm yar
Ürək də səhliqdan bir ləzzət alar...²**

Beləliklə, Xosrov necə deyərlər, əsas mətləbə gəlib çıxır: o, ziddiyyət təşkil edən bu iki anlayışın harmoniyasına nail olmalı, onları birləşdirməyi bacarmalıdır. Hər hansı şəkildə birtərəflilik onu qane etmir. Xosrovun bu harmoniya axtarışları onun sonrakı təkamülünü şərtləndirən başlıca amilə çevrilir.

Onu da deyək ki, Xosrov sözü gedən dilemməni hələlik səhliğin (hakimiyyətin) xeyirinə həll

1. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin*, s.151.

2. *Yenə orada*, s.151.

edir və

**Hökranlıq varkən bəxtin yar olar,
Canan sənə munis, vəfadar olar.'**

—nəticəsinə gəlir. Lakin tezliklə o, səhvini anlayır. Xosrov eşqin, aşıqlıyın Fərhad zirvəsi, Fərhad ülvyyəti ilə üzleşir. Bu "rəqib" Xosrovun bir aşiq kimi mə'nəvi yüksəlişində ciddi rol oynayır. Burada Şirin Fərhad münasibəti də az əhəmiyyət kəsb etmir. Ümumiyyətlə, bütün əsər boyu Şirinlə münasibət Xosrovun kamilləşməsi prosesində həlledici tə'sirə malikdir. Bu tə'sir Qəsr-Şirində onların dialoqu zamanı bütün qüvvəsi ilə üzə çıxır və Xosrovun özünü (təkəbbürünü) tamamilə "əyməsi" (sındırması) ilə nəticələnir. Şirinlə rəsmi kəbin kəsdirib evlənməsi onun mə'nəvi-psixoloji inkişafının əsasən başa çatdığıнын göstəricisinə çevrilir. Şirinlə birgə yaşayışı onun xarakterini son qüsurlardan da təmizləyir. Şirin onu elmə rəğbətlandırır, Xosrov yenidən Büzürgümidlə bir yerdə olur, onun mühüm fəlsəfi, ictimai, əxlaqi məsələlər haqqında biliklər əldə edir. Beləliklə, o, insani kamilliyin ən yüksək mərtəbəsinə çatır. Onun hökmdarlıqdan əl çəkməsi, atəşgahda məskən salması bu kamilliyin təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Nəhayət, Xosrovun ölüm səhnəsi də həmin kamilliyin son təsdiqinə çevrilir.

Xosrovun bir şəxsiyyət kimi təkamülünün mahiyyətini X.Yusifov dəqiq səciyyələndirmişdir: "Xosrovun özünə, xarakterindəki nöqsanlara

I. Yenə orada, s.152.

qarşı aramsız mübarizə aparması və nəhayət, qalib gəlməsi hər hansı güclü bir ordunu məğlub etmək, sirlə bir qalanı döyüşlə almaq, hətta Bisütun kimi bir dağı çapmaqdan daha çətin bir işin öhdəsindən gəlmək deməkdir. Bu, həm də o deməkdir ki, Nizami Xosrov surətində böyük, bəşəri, bütün insanlığı düşündürən məsələlər qoyur, müasir vəziyyəti əks etdirməklə onun gələcəyə doğru inkişafını göstərir. Nizami həyatı bu obrazla dialektik inkişafda verir. Xosrovun hər bir səhv hərəkəti, xarakterinin mütləq cəhətlərinə ziddi gətməsi öz əksliyinə çevrilir, onun istədiyi nəticəni deyil, mahiyyət e'tibarilə can atdığı həqiqəti təsdiq edir".¹

Nizaminin şəxsiyyət konsepsiyasının bir sıra mühüm cəhətləri Şirin surətində öz əksini tapmışdır. Şair Şirinin simasında ülvü bir məhəbbətlə sevən, iradəli və fədakar bir qadın obrazı yaratmış və bu obrazla dövrünün qadın haqqında bir sıra hakim baxışlarını alt-üst etmişdir. Əsər boyu Şirin Xosrov kimi ciddi mə'nəvi təkamülə mə'ruz qalmasa da, onun həyat yolunun hamar, ziddiyyətsiz olduğunu düşünmək də düzgün olmazdı. Şirinin qarşılaşdığı, tərəddüdlərinə, iztirablarına səbəb olan və ağıllı, iradəsi sayəsində şərəflə həll etdiyi ziddiyyət, belə demək mümkünsə, ağılla hissən konfliktidir. Xosrovu bütün varlığı ilə sevən Şirin həm də onun öləri hissələrinə qurban olmamaq, təmiz adını, ismətinə, şəx-

*I. X.Yusifov. Şərqlə İtibah və Nizami Gəncəvi.
Bakı, 1982, s.88.*

si ləyaqətini qoruyub sevgilisinə qanuni izdivac yolu ilə qovuşmaq istəyi ilə yaşayır. Nizami məhz bu konflikt işığında Şirinin qəlb çirpintilərini, düşdüyü ziddiyyətli psixoloji vəziyyətləri təsvir edir, qəhrəmanının xarakterini, mə'nəvi keyfiyyətlərini açıqlamağa nail olur. Bu baxımdan əsərdəki üç epizod üzərində dayanmaq faydalı olardı. Bunlardan birincisi, "Xosrovun Şirindən murad istəməsi və onun mane olması" adlanan fəsildir. Neçə günlük ov, gəzinti və işrət məclislərindən sonra Xosrovun səbri tükənir, Şirindən minbir dillə murad istəyir. Şirin sevdiyi adamın yalvarışları, tə'kidləri qarşısında daxili çəkişmə girdabına düşür. Hissi onu Xosrova təslim olmağa sövq edirsə, ağıllı bu meyli cilovlamağa, təmiz adını, namus və ləyaqətini qorumağa çağırır, Nizami Şirinin bu mürəkkəb psixoloji durumunu heyrətamiz bir məharətlə qələmə alır və bununla qadın psixologiyasına necə dərinləndirən bələd olduğunu nümayiş etdirir:

**Ağıllı "Təslim olma!" – deyərək ona
Nə arzu hakimdi, yarəb, könlünə.
Qızarmış tikantək itiydi yaman,
Nə xoşdur – qırmızı gülü açma tikan.
Zahirdə olsa da acıqlı, ancaq
Könlü mehribandı, ürəyi yumşaq...
Bir göz deyir: "Dur, get, artıq zamandır".
Bir göz deyir: "Getmə, getmə amandır!"**

**Doğrudan bu istək yüz cana dəyər
İstəmirəm deyər, candan istəyər...¹**

Şirinin bu davranışına Xosrovun münasibəti və verdiyi qiymət də maraqlıdır:

**Sən də mey içmişən, məndə bu, nədir,
Mən sərxoşam sənə etməyi tə'sir?
Sərxoşam, yanımda dolanma humyar,
Bilirəm, səndə də min iztirab var.
Bu iz azdırmağın faydası hanı?
Çalıb turacını eşqin tərlandı.
Qəlbindəki sirri örtmək istəsən,
Öz qəlbinlə gərək döyüşsən sən.²**

Xosrov doğru deyir: Şirin qəlbli ilə döyüşür və ağıllığın, iradəsinin gücü hesabına bu döyüşdən qalib çıxır. Digər tərəfdən, Xosrov bu sözləri ilə əslində Şirinin xaraktercə ondan daha güclü olduğunu e'tiraf edir. Lakin bu güc, ağıllı və iradənin hiss və istəklər üzərindəki bu qələbəsi Şirine heç də asanlıqla başa gəlmir. Şirinin daxili mübarizəsinin bütün gərginliyi başqa bir epizodda – "Xosrovun fəraqından Şirinin ah-zar etməsi" adlı fəsildə göz önündə canlanır. Yarından ayrıldıqdan sonra Şirin sanki ağıllığın hissələrinə vurduğu buxovu açır, hisslər onun vücuduna hakim kəşilir, onda peşmanlıq duyğusu baş qaldırır. Nizami hətta "həvəs divinin onu yoldan çıxarıb şahın ardınca getməyə sövq etdiyini" də qeyd

1. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s.136-137.

2. Yəni orada, s.137.

edir.¹ Lakin bu zaman Məhinbanu onun köməyinə çatır, ağıllı məsləhətlərlə Şirinin mə'nəvi-psixoloji müvazinətini bərpa etməsinə yardımçı olur.

Şirinin xarakteri və onun Xosrovla münasibətlərinin mahiyyəti əsərin sonunda iki qəhrəmanın Qəsri-Şirin yaxınlığındakı dialoqunda bütün parlaqlığı ilə üzə çıxır. Təsadüfi deyil ki, Nizami bu səhnəni "qılınc oyunu" adlandırır.² Ondan sonra sərxoş vəziyyətdə onun yanına gələn Xosrovu Şirin sərt tən'ələrlə qarşılayır:

Sən gədir Şəkərlə keyf məclisi sür,
Şirinlə yox, Şirin ondan güclüdür.
Şəkər bəsdir sənə tabaş üçün, al,
Şirinsə bir baldır, özü də xam bal...
Bir ürəkdə olmaz iki sevgili,
İki ürəklinin düz olmaz dili...
Şirinəm, deyiləm südəmə uşaq,
Aslanı maralla olmaz ovlamaq.
Elə uşaqlardan deyiləm ki, mən
Xurmayla varımı alasan əldən...³

Şirinin özünə qiymətini, "mən"i haqqında təsvürlərini bəyan edən bu sözlər mükəllimə gedişində Xosrovun xasiyyətindəki qüsurların bilavasitə tənqidi ilə əvəz olunur. Şirin, öz sözləri ilə desək, Xosrovun xarakterinə "güzgü tutur".⁴

Xosrov bu güzgülədə özünü getdikcə daha ay-

1. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin. filoloji tərcümə*, s.150.

2. *Yenə orada*, s.253.

3. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin*, s.248-249.

4. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin, filoloji tərcümə*, s.257.

dın görməyə və Şirinin istədiyi səviyyəyə yüksəlməyə başlayır. O özü də bunu e'tiraf etmədən çəkinmir:

Məndə könül olduqca,
könül ovlayanım sən olacaqsan,
Candan keç ki, can verən sən sən.
Əgər sənin bəndindən ayrı düşsəm,
Könlümün bəndindən qurtara bilmərəm.
Bəsdir cəfa atını üstümə çapdın,
Gah torpağa saldın, gah qana buluşdırdın.
Şirin dillə şəhərdə şöhrət qazandı,
Mənə zəhər kimi acı cavab verdin.
Mənə çətin deyil, bu dəfə də öyrəndim,
Mübarək olsun, çox öyrəndim...¹

Beləliklə, Xosrov Şirindən "öyrənə-öyrənə" zəruri təkamül prosesi keçir. Nizami iki qəhrəmanın ünsiyyəti təmsalında şəxsiyyətlərarası münasibətin onların inkişafına tə'sirini, müsbət nümunə və etik idealın şəxsiyyətin psixoloji fəallığı və yüksəlişindəki rolunu açıb göstərə bilmişdir. Bu baxımdan Xosrova Fərhadın tə'sirini də qeyd etməmək olmaz. Fiziki qüdrəti və mə'nəvi əzəməti özündə təcəssüm etdirən Fərhad Nizamının ahəngdar, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət bərədə idealını əks etdirir. Belə bir şəxsiyyətlə mükəllimə və rəqabət Xosrovun daxili transformasiyası üçün ciddi təkən rolunu oynayır.

Aparılan təhlil belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, "Xosrov və Şirin"də Nizamının şəx-

1. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin. filoloji tərcümə*, s.248.

siyyət konsepsiyası bütün başlıca cəhətləri ilə öz əksini tapmış, şəxsiyyətin sosial-psixoloji məzmunu ilə bağlı problemlər dairəsi müəyyən edilmişdir. Bu cəhətlər şairin sonrakı əsərlərində əsasən davam və inkişaf etdirilmişdir. "Xosrov və Şirin" in ardınca yazılmış "Leyli və Məcnun" da Nizami şəxsiyyətin daha konkret problemlərini araşdırmışdır.

"Leyli və Məcnun" da məhəbbət mövzusunda yazılmışdır, lakin "buradakı məhəbbət öz mündərəcəsinə görə "Xosrov və Şirin"dəkindən fərqlidir; qəhrəmanlar burada ilk başlanğıcdan öz mə'nəvi məzmunu ilə bir-birinə uyardırlar. Lakin kolliziya da, konflikt də tamam başqa əsaslar üzərində qurulduğundan vəhdətə meyl edən tərəflər bu məqsədə nəsis olurlar".¹

"Leyli və Məcnun"dakı eşq konsepsiyasının özünəməxsusluğunu fəlsəfə elmləri doktoru Z.Quluzadə daha konkret şəkildə müəyyənləşdirərək yazır: "Əgər "Xosrov və Şirin"də əsas obyekt real-ülvi, mə'nəvi-cismani məhəbbət idisə, "Leyli və Məcnun" da biz daha çox mə'nəvi başlanğıcın üstünlüyü və tənənəsi ilə rastlaşırıq. Məcnunun eşqi cismani başlanğıcı alçaq bir şey kimi rədd edən ən yüksək və ən saf bir hissidir".²

Doğrudan da Nizami əsərdə cismani və

1. R.Azadə. *Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti*. Bakı, 1979, s.77.

2. З.Кули-заде. *Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиеведение*. Баку, 1987, с.145.

mə'nəvi eşq anlayışlarının daha dəqiq sərhədlərini müəyyənləşdirməyə çalışmış, onlardan ikincisini insanın mahiyyətinə uyğun gələn bir kateqoriya kimi üstün saymışdır:

**Əgər məhəbbətdə olmasa ismət,
O, şəhvət hissidir, deyil məhəbbət.
Saf eşqin nurlu bir güzgüsü vardır,
Eşqin hesabından şəhvət kənardır.
Qərəzli bir sevdə yaşamaz, inan.
Eşq ilə qərəzi bir tutmaz insan.
Düz gəlməz eşq ilə qərəz müxtəsər,
Qərəz olan yerdən eşq qalxıb gedər...¹**

Lakin eşq Nizamini heç də nəzəri planda, mücərrəd bir anlayış kimi maraqlandırmır. Şair iki gəncin ülvi və faciəvi eşqini şəxsiyyət və cəmiyyət problemi kontekstində nəzərdən keçirir. Həmin məsələni hər iki yöndən şərh edən M.Məhəmmədli yazır: "Nizami eşqi mə'nəvi kamilliyə yetişməyin başlıca vasitəsi sayır. Bu, hər hansı şəhvət qarışıqından uzaq olan ülvi bir duyğudur, insanı daxilən nəcibləşdirən ali bir hissidir. Lakin bütün digər məsələlərdə olduğu kimi, burada da Nizami "e'tidal", müasir dilə desək, "qızıl orta" tərəfdarı idi. Eşq insanı cəmiyyətdən təcrid olunmağa, ictimai borc və vəzifələrini unutmaya aparmamalıdır. Məcnunun faciəsi bu nəticəyə gəlməyə əsas verir. Beləliklə, fərd və cəmiyyət məsələsi ortaya çıxır və Nizami onu özünəməxsus şəkildə həll edir. Nizami-

1. *Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun*. Bakı, 1982, s.259.

yə görə, öz istək və tələbatları olan ayrı-ayrı fərdlərin məcmusu kimi meydana gələn cəmiyyətdə əsas məsələ fərdi və ictimai mənafehlərin düzgün tənzimlənməsidir. Fərd cəmiyyətə münasibətdə müəyyən vəzifələrə malik olduğu kimi, cəmiyyət də fərd qarşısında məs'uliyət daşıyır. Sülh və anlaşma şəraitinin hökm sürmədiyi cəmiyyətdə nə fərdi, nə də ictimai səadətdən söhbət gedə bilər".¹

Beləliklə, Nizami hələ "Sirlər xəzinəsi"ndə irəlilə sürüb əsaslandığı ideyalarına qayıdır, onları daha da inkişaf etdirir. Şair yenə insana kainatdakı yüksək mövqeyini xatırladır, şəxsiyyətin dəyərliliyini, ictimai borc və məs'uliyətini qeyd edir, idraki, psixoloji və ictimai fəallığa çağırır:

**Qısa söz, dünyada nə sən, nə də mən
Oyuncaq deyilik xilqətimizdən.
Nə şəhvet, nə yuxu, nə də ki yemək
Həyatın mə'nası olmasın gerek.
Yatmağı, yeməyi bu aləmdə sən,
Eşşəkdə, öküzdə görə bilərsən.
Təbiət quranda xilqətimizi,
Başqa səhifədə yazmışdır bizi.
Anlayıb, düşünək hər şeyi gerek,
Hər sirri açmaqla hüner göstərek.
Yerləri, göyləri öyrənək bir-bir,
Qalmasın bizimçin açılmamış sirr.²**

Nizamiyə görə, insan öz məqamına layiq ol-

*1. M. Məhəmmədi. Nizami dünyası. — "And", 1992, s.4.
2. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s.40-41.*

maq üçün daim gerçəkliyi və həmçinin özünü dərk etməyə çalışmalı, eləcə də ictimai fəaliyyətlə məşğul olmalıdır. Şair ictimai əməyi şəxsiyyətin fəaliyyətinin başlıca forması kimi qiymətləndirir və faydalı əməyin insana şərəf gətiriyini göstərir:

**Bir daş deyilsənsə, donub qalma sən,
Çolaq deyilsənsə, diribaş tərpen...
Bacarsan, hamının yükünü sən çək,
İnsana ən böyük şərəfdir kömək.
Sən də əldən düşüb yorulsan əgər,
Sənin də yükünü bütün el çəkər.¹**

Nizami insanın başlıca vəzifəsini fəaliyyət şəraitini yaxşılaşdırmaqda, cəmiyyətin təkmilləşməsi üçün haqsızlıqlara, şəxsiyyətin inkişafı və özünü reallaşdırmasına mane olan amillərə qarşı mübarizə aparmaqda görür. Şair zülmə boyun əyməyi, başqalarının əlində oyuncaq olmağı, acizliyi qəbul etmir və göstərir ki, şəxsiyyət öz şərəf və ləyaqətini, mənilik və azadlığını qorumalı, müdafiə etməyi bacarmalıdır.

"Leyli və Məcnun"un ilk səhifələrində verilmiş aşağıdakı mısralar əsərin pafosunu, ideya istiqamətini anlamaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir:

**Buz kimi donmaqdan gəl sən götür əl,
Ölü siçan kimi suda axma gəl.
Gül kimi yumşaqılıq göstərmə, gerçək.**

1. Yəni orada, s.74.

**Olma ikilüzlü bənövşəli tək.
Tikan olmağın da öz meqamı var,
Yerli dəlilik də işə yararar.¹**

Nizami hər cür durğunluğunu, süstlüyünü rədd edərək, həm də fəaliyyət formalarının konkret situasiyaya uyğunluğu məsələsini qoyur. Məcnun məhz "yerli dəlilik" göstərərək, şəxsiyyətin mə'nəvi azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxır və cəmiyyətə meydan oxuması ilə şəxsiyyətin sevgiyə, ləyaqətinə hörmət edilmək hüququna malik olduğunu təsdiq edir. Əsərin özülündə şəxsiyyət və cəmiyyət arasındakı bu ziddiyyət durur. Nizami öz görüşlərinə uyğun olaraq, belə hesab edir ki, kamil şəxsiyyət və mükəmməl cəmiyyət dialektik vəhdətdə olmalıdır. Fərdi istəklərlə ictimai vəzifələr bir-birini inkar etməli, əksinə, tamamlamalı, bir-birinin daha dolğun reallaşmasına şərait yaratmalıdır. Şəxsiyyətlə cəmiyyət münasibətlərində harmoniya pozulduqda, müvazinət itdikdə faciə baş verir və bu, təkcə şəxsiyyətin deyil, bəlkə ondan daha artıq cəmiyyətin faciəsidir.

Nizaminin bu mövqeyini əsaslandırmaq baxımından Məcnunun özünü zəncirləyib Leylinin görüşünə getməsi epizodu son dərəcə əhəmiyyətli və əlamətdardır. Bir qarı öz dilənçi, yoxsul yoldaşını zəncirləyib qapı-qapı gəzdirir, onu divanə kimi qələmə verir, bu yolla onlar bir parça çörək əldə edib bölüşdürürlər. Bu obraz, çox gü-

1. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s.70-71.

man ki, sırf simvolik səciyyə daşıyır. Şərq poeziyasında, o cümlədən Nizami yaradıcılığında dünya tez-tez dul, qoca qarına bənzədir. Odur ki, Nizami əslində qarı dedikdə dünyanı, onun zəncirləyib gəzdirdiyi adamın timsalında isə qanunlar, adət-ən'ənələr, norma və stereotiplər zənciri ilə əl-qulu bağlanmış insanı və insan cəmiyyətini nəzərdə tutur. İnsan da yaşamaq, bir parça çörəyə malik olmaq xatirinə özünü alqadır, zəncirlədir, divanə şəklinə salır. Məcnun da qarı ilə rastlaşdıqda, heç olmasa bir dəfə Leylini görməkdən ötrü özünü bu zəncirə salır. Qarı Məcnunu qapı-qapı gəzdirir, Leylinin evinə gəldikdə isə Məcnun zənciri qıraraq çöllərə qaçır. Məcnun ictimai zəncirlər buxovuna girməklə məqsədinə nail olmağı qəbul edə bilmir. Bir növ sınaq üçün özünü zəncirləyən Məcnun başa düşür ki, o, qanunlar zəncirində əsir olub sevgini, səadəti diləyə bilməz. O, məqsədə yetişməyin, xoşbəxt olmağın bu yolu nə qədər saymır. Onun öz zəncirini parçalaması cəmiyyətlə olan son əlaqələri də qırmaq mə'nasını daşıyır. Məcnunun cəmiyyətə güzəştə gedəcəyi, onun zəncirlərinə təslim olacağı barədə kövrək ümidlər və zəif ehtimallar da həmin zəncirlə bərabər qırılır. Bu baxımdan X.Yusifov tamamilə haqlı olaraq yazır ki, "Məcnunun faciəsi təkcə məhəbbət faciəsi deyildi. Bu, ağılın, kamalın, insanı hisslərin, insanlığın faciəsidir".¹

Məhz buna görədir ki, Nizami oxucusuna

1. X.Yusifov. Göstərilən əsəri, s.128.

müraciətlə Məcnunu adi dəlillərdən saymamağı tövsiyə edir:

**Məcnunu sərsəri zənn etmə ki, sən
Deyildi gördüyün divanələrdən.
Oruclu, namazlı nurlu bir çırağ,
Əqlə yad deyildi, ədəbdən uzaq.
Vaxtının ən böyük bir alimiydi,
Aləmi şərh edən Loğman kimiydi.
Gizli mə'nalara o yol açardı,
Qəlbində göylərin min sirri vardı.
Qızıl sikkəsizək hər sözü gözəl,
Lə'lə bənzəyirdi dediyi qezəl.
Dəlilin ağlına beləddir hər kəs
Ondan bu incilər saçıla bilməz...!**

Bu baxımdan Nizami Məcnunun davranışının, münasibətlərinin, hal və vəziyyətlərinin psixoloji əsaslarını son dərəcə inandırıcı və müasir elmi müddəalara uyğun şəkildə şərh etmişdir. Məcnunun cəmiyyət üçün qəribə olan, sərsərilik və divanəlik tə'siri bağışlayan davranışının, ruhi vəziyyət və düşüncələrinin kökündə heç bir psixi pozğunluq dayanmır. Onun qeyri-adi davranışının səbəbi insanlar tərəfindən başa düşülməməsi və getdikcə cəmiyyətdən təcrid olunmasıdır. Əlbəttə, burada Məcnunun bir fərd kimi temperamentı, psixi keyfiyyətləri də mühümdür və Nizami böyük bir psixoloq kimi bunu da nəzərdən qaçırmır. Lakin Qeysin Məcnun vəziyyətinə gəlib çıxmasında başlıca amil onun uzun müd-

1. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s.231-232.

dətli, davamlı və özü tərəfindən də tədricən bütün dərinliyi və dəhşəti ilə dərk edilən tənhalığıdır. Bu tənhalıq psixogen bir amil kimi Məcnunun "qəribə" psixoloji durumunu, kəskin emosional reaksiyalarını şərtləndirir. Əsər boyu Məcnunun düşdüyü psixoloji şok, həyəcan, çılğınlıq, depressiya və s. kimi vəziyyətləri də buradan irəli gəlir.

Məcnunun davranışının ən "qəribə" cəhətlərindən biri də onun heyvanlarla ünsiyyətdə olması (ahu, maral, qarğa, yırtıcı heyvanlar) və onlarla danışması, hətta cansız əşyalara öz dərdini söyləməsidir. Bütün bunları da tənhalığın doğurduğu psixoloji halların təzahürləri kimi qiymətləndirmək olar. Məsələ burasındadır ki, şəxsiyyətin uzun müddət təklik, təcrid şəraitində qalması onda ünsiyyət tələbatını aktuallaşdırır. Bu tələbatın ödənilməsi cansız əşya və heyvanların şəxsləndirilərək ünsiyyət partnyoruna çevrilməsinə gətirib çıxarır. Kompensator xarakterli bu proses heç də psixoloji norma sərhədlərindən kənara çıxmır. Məhz buna görə, Nizami Məcnunun heyvanlarla ünsiyyətində, cansız şeylərlə, təbiət hadisələri ilə söhbətlərində heç bir dəlilik təzahürü görmür.

Əslində isə həmin davranışın təsvirinin psixoloji adekvatlığı insanı heyrətə gətirir. Yəni frustrasiya halətində şəxsiyyətdə baş verən dəyişiklik Nizami tərəfindən müasir elmi psixologiyanın müddəalarına uyğun şəkildə izah edilmişdir.

Nakam eşq və uzun müddətli tənhalıq Məc-

nunun davranışında müəyyən frustrasiya haləti- ni meydana gətirir. Məsələn, yanına gələnləri qarşılayarkən, ona xəbər gətirənlərlə danışar- kən (yaxud, Leylinin İbn Salama ərə getməsi xə- bərini eşidərkən), Məcnunun davranışında bu elementlər kifayət qədər qabarıq nəzərə çarpır. Əsərin sonuna doğru Məcnunda açıq-aşkar de- personalizasiya təzahürləri müşahidə olunur.

Bu psixi halət, ilk növbədə, Məcnunun öz yaxın və doğmalarına (atası, anası, dayısı və s.) münasibətdə emosional bağlılığının olma- masında aşkara çıxır. Məsələn, atası ilə ikinci görüşü zamanı Məcnun öz vəziyyətini belə təsvir edir:

Tam puç eyləmiş mənə dünyada,
Eşidib bildiyim düşməyir yada.
Bütün hafizəmi sovurub yellər,
Yoxdur xatirimdə nə səs, nə xəbər.
Bu gün soruşma ki, nə yedim dünən
Bu cavab da çıxar puç hafizəmdən
Bu saat gördüyüm işi də sorma,
Cavabsız qalarsan, özünü yormal
Billirəm oğlunam, sən də atamsan,
Adın da qalmamış yadımda inan.
Bir atam çıxmamış yadımdan bu gün,
Huşumun özü də itmiş büsbütün.
Öz adım da çıxmış yadımdan bu dem,
Bilmirəm mə'suqəm, yoxsa aşıqəm...¹

1. Nizami Gəncəvi. *Leyli və Məcnun*, s.168.

Məcnun özünü müşahidəsinin, özünü təhlili- nin nəticəsi olan bu sözlərlə yaddaşının silinmə- sindən, identifikasiya qabiliyyətini itirməsindən danışır. Bir qədər sonra isə o, artıq öz "mən"inin itirilməsindən söz açır. Leyli ilə sonuncu görüş- də dedikləri bunu əyani şəkildə nümayiş etdirir:

Mənimçin sən varsan özümdən evvəl,
Çünkü mənim deyil, sənindir bu el,
Nəçiyəm, de kiməm, mən təleyikəm?
Dünya şahiddir ki, sənin kölgənəm.
Özümü hər sayda heç bilmirəm mən.
Heçə bənzəyirəm bu heçkəslikdən...
Mən yoxam, dünyada sənən var olan,
Bu xəyali surət özünsən, inan!

Beləliklə, "Leyli və Məcnun"da Nizami insan qəlbinin, şəxsiyyət psixologiyasının ən incə, ən mübhəm guşələrinə nüfuz edir, bə'zən sözlə ifa- dəsi qeyri-mümkün görünən psixi proses və və- ziyyətləri e'cazkar qələmi ilə oxucunun gözü qarşısında canlandırır. Əsəri yüksək sənət nü- mənəsi kimi qiymətləndirən rus tədqiqatçısı E.M.Meletinski yazır: "Heç bir əsərdə orta əsrlər ədəbiyyatında kəşf olunmuş fərdi ehtirasın mö'cüzəsi və faciəsi Nizaminin "Leyli və Məc- nun" adlı romantik poemasında olduğu qüdrətlə göstərilməmişdir".² Lakin əsərdəki faciə yalnız Məcnunun fərdi faciəsi deyildir, həm də yaşadığı cəmiyyətin faciəsidir. Belə bir cəhətə diqqət

1. *Yenə orada*, s.255-256.

2. E.M.Мелетинский. *Средневековый роман*. М., 1983, с.187.

yetirək ki, əsərdə ictimai norma və stereotiplərə riayət edən, hətta onların pozulmazlığı uğrunda mübarizə aparan digər surətlər – Məcnun və Leylinin ata-anası, İbn Salam, Nofəl və s. də xoşbəxt ola bilmirlər. Bu, Nizaminin şəxsiyyət və cəmiyyət problemini nə dərəcədə mükəmməl nəzəri mövqedən həll etdiyini göstərən əlamətdar bir faktdır. İctimai səadət olmadığı bir şəraitdə fərdi səadət qeyri-mümkün olduğu kimi, fərdi xoşbəxtliyin təmin olunmadığı bir mühitdə ictimai xoşbəxtlikdən danışmaq da yersizdir. Bu iki amil olduqca sıx qarşılıqlı əlaqə və asılılıqdadır. Fərdin azadlığını boğan, şəxsiyyəti bədbəxt edən bir cəmiyyət xoşbəxt ola bilməz. Çıxış yolu bu iki cəhətin ahəngdar şəkli salınmasında, harmonik bir hala gətirilməsindədir. Nizaminin yaradıcılığında həmin harmoniya axtarışı mərkəzi istiqamətlərdən biridir. Şairin "Leyli və Məcnun"un ardınca yazdığı "Yeddi gözəl" poemasında da bu problem mühüm yer tutur. Əsər tarixi bir şəxsə – Sasani hökmdarı V Bəhram həsər olunmuşdur. Onun şahlığı, həyatı, fəaliyyəti və apardığı müharibələr vaxtilə Firdovsinin "Şahnamə"sində öz əksini tapmışdı. "Lakin Nizami Bəhramın həyatını, fəaliyyətini nəzmə çəkmək, onun başına gələnləri əks etdirmək istəməmişdir. Tarixi Bəhramı düşünmək və yaratmaq Nizami üçün lazımsızdır. Bəhram haqqında əfsanə və rəvayətləri, tarixi mənbələrdə onun barəsində yazılanları toplayıb nəzmə çəkmək də Nizaminin məqsədi olmamışdır. Bəlkə bunlar əsasında yeni insan idealını əks etdirmək, zaman və insan

ətrafındakı dərin düşüncələrini ifadə etmək olmuşdur".¹

Əsərin əvvəlində Nizami yenidən özünün şəxsiyyət konsepsiyası ilə bağlı başlıca ideyalarını nəzəri şəkildə irəli sürür. Həmin ideyalar "Sözün tərifli və hikmət haqqında" və "Oğlum Məhəmmədə nəsihət" adlı fəsillərdə öz əksini tapmışdır. Nizaminin şəxsiyyətə verdiyi əsas tələb, onda görmək istədiyi ən mühüm keyfiyyət kamillik idi. Şairin nəzərində insanlar etnik və dini mənsubiyyətinə, cinsinə, sosial mənşəyi və məqamına görə yox, yalnız və yalnız kamillik dərəcəsinə görə fərqlənirlər. Onun insanlara, əsərlərində yaratdığı obrazlara münasibətində də başlıca me'yar budur.

Nizamiyə görə, kamilliyə gedən yol özünüdərək və özünüdərkə keçir. "Yeddi gözəl" də şairin şəxsiyyətin özünüdərki ilə bağlı mövqeyini daha aydın və əsaslandırılmış ifadəsinə rast gəlirik:

**Kim ki, öz-özünü düşmüşdür başa,
Ona ölüm yoxdur, o, ölmez haşa.
Nəqşini bilməyən fanidir, fani,
Baqi say bu nəqşi bilən insanı.
Tanısan özünü, köçsən cahandan
Yenə bu dünyada yaşayacaqsan.
Özündən hər kim ki, deyil xəbərdir
Bir qapıdan girir, birindən çıxar...²**

1. X.Yusifov, *Şərqdə İntibah və Nizami Gəncəvi*, s.137.

2. Nizami Gəncəvi, *Yeddi gözəl*, Bakı, 1983, s.43.

Göründüyü kimi, şair özünüdərk baxımından insanları iki yerə bölür. Özünü dərk edən insanlar dünyadan köçüb getsələr də öz xeyirxah işləri, işıqlı əməlləri və təmiz adları ilə yaşayırlar, çünki onlar özünü dərk edən, öz mövqeyi olan şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlmişlər. Özünü dərk etməyənlər isə həyatdakı vəzifəsini, ictimai borclarını anlamadıqlarından öteri istək və ehtirasların əlində əsir olur, ömrü daimi vurnuxma və mə'nasız əyləncələrlə başa vurur, "bir qapıdan girib o birindən çıxaxıxa" fani olurlar.

Şair insanın adekvat özünüdərkini yalnız ağıl vasitəsilə mümkün sayır, odur ki, ağıllı dostluğa layiq yeganə şey" adlandırır:

**İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı.
Kim ki, yetişmədi ağıldan bara,
Oxşar insansifət əjdahalara.'**

Yalnız ağıl gücü ilə insan "şəhvət bəndindən qurtulmağa", "tamah dişini çıxarmağa", "qüruru tərək etməyə" nail olur və ictimai varlıq kimi öz mahiyyətini və mövcudluğunun mə'nasını anlayır, öz sosial funksiyasını başa düşür. Bu mövcudluğun mə'nasını isə Nizami son dərəcə afostik bir tərzdə ifadə edir

**İnsan yem dalınca qaçmasın gərək,
Quşdan ayıq olsun, zirəkdən zirək.**

1. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, s.44.

**Köpek ələsindən yaxşıdır düzü,
Ki, hey eşşək kimi otdadır gözü.
Çalış öz xalqının işinə yara,
Geysin əməlindən dünya zərxcara...'**

Beləliklə, şair fərdin şəxsiyyət olması üçün ondan ictimai fəallıq, insanların "işinə yaramaq" keyfiyyəti, sosial funksiyasını dərk etmək qabiliyyəti tələb edir. Bunun əldə olunduğu başlıca fəaliyyət forması isə, şairin fikrincə, əməkdir. Nizami insanın taleyində təsadüflərin, qəzavü-qəderin, daha dəqiq desək, obyektiv amillərin rolunu inkar etməsə də, onun bir subyekt kimi fəallığının, "zirəkliyinin" əhəmiyyətini ön plana çəkir:

**İnan, zirək adam mələkdir, mələk,
Zirəklik gözəldir, əcəbdir gerçək
Yazılmış alnına çox şey əzəldən
Cəhd əyləsen belə nə gələr əldən?
Hər halda sən çalış, həyat – əməkdir,
Cənnət kahılığınə nəyə gərəkdir?..'**

"Həyat—əməkdir" tezi Nizaminin şəxsiyyət konsepsiyasını anlamaq üçün olduqca mühüm detaldır. Şair məhz ictimai fəaliyyət və ilk növbədə, əmək fəaliyyəti nəticəsində insanın inkişaf etməsi, dəyişməsi, "mələk səviyyəsinə qalxması" fikrini irəli sürür. "Kahılıq", ətalət və fəaliyyətsizlik isə şəxsiyyətin deqradasiyasına səbəb olur, cəmiyyətdə "alaq otuna" çevrilməsinə gətirir.

1. Yenə orada, s.45.

2. Yenə orada, s.44.

rib çıxarır. Şair şəxsiyyətin fəallıq, sə'y və əmək nəticəsində nəinki özünü, həm də ətraf mühiti dəyişmək, gerçəklikdəki neqativ hadisələri aradan qaldırmaq imkanına inanır və onu bu imkanı reallaşdırmağa çağırır:

**Çarpış dünya ilə şiri-nər kimi
Yoxsa udar səni bir əjdər kimi...
Qalx, əzək başını bu fitnənin biz,
Məhv eyləyək tamam, bu – vəzifemiz!**

Oğlu Məhəmmədə müraciətlə yazdığı nəsihətdə Nizami şəxsiyyətin formalaşması və inkişafına dair görüşlərini daha da konkretləşdirir. Burada üç tezis diqqəti cəlb edir. Birincisi, şair oğluna "bədəsilərdən", "zatıqırılqardan" uzaq gəzməyi tövsiyə edir. Bununla da yaxşı ünsiyyət və münasibətlərin şəxsiyyətin formalaşmasına təsirini vurğulayır.

İkincisi, "həyat–əməkdir" tezisində uyğun olaraq, oğluna sənət öyrənməyi məsləhət görür. Şairin fikrincə, yalnız bu yolla "qapılar açmaq", yəni insanlara fayda vermək və onların gözündə ucalmaq olar.

Üçüncü tövsiyə isə, ümumiyyətlə, öyrənmək və tə'limlə bağlıdır və burada "öyrənmək" sözü kifayət qədər geniş mə'nada götürülür:

**Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar,
Sudan dürr, daşdan da gövhər çıxarar.**

1. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, s.4.

**Ancaq öyrənməyi ar bilen insan
Məhrumdur dünyada bilik almaqdan.
Çox iti zəhinlər yatan oldular,
Axırda saxsı qab satan oldular.
Tə'limə həveskar çox korazehin
İqlimlər qazısı olmadı? Deyin!..
Tə'limdir düzəldən işləri sap tək
Olmazmı cəhd etsə bir insan melek?'**

Şair sanki "bilməmək eyib deyil, öyrənməmək eyibdir" məsəlindən çıxış edərək, biliyin insana güc və qüdrət bəxş etdiyini xatırladır və öyrənməyə daimi cəhdi onun inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi qiymətləndirir. Nizami insanın fitri iste'dad və qabiliyyətlərindən daha çox, öyrəndiyi, əldə etdiyi, qazanılmış qabiliyyətlərini həyatda müvəffəqiyyətin rəhni sayır (sonralar Bəhram və Fitnə əhvalatında şair bu məsələnin üzərinə bir də qaydır). İnsan yalnız bu yolla öz intellektual və fiziki potensialını aktuallaşdırma bilər. Elə buradan Nizaminin "öyrənmək", "tə'lim" sözləri altında geniş psixoloji məsələlər kompleksini nəzərdə tutduğu aydınlaşır. Əvvəla, insanın özünü öyrənməsindən söhbət gedir, bu isə insanın öz fərdi xüsusiyyətlərini təhlil etməsi və adekvat özünəqiyməti nəzərdə tutur.

İkincisi, müasir anlamda tə'limdən, müəyyən nəzəri biliklərin əldə olunmasından, dünyagörüşünün formalaşmasından bəhs olunur.

Üçüncüsü, öyrənməyin praktik aspektinə, əməlli bilik və təcrübənin, vərdiş və qabiliyyətlə-

1. Yenə orada, s.53.

rin əldə edilməsinə işarə edilir. Nəhayət, ən mü-
hümü Nizami şəxsiyyətin özünü-tərbiyəsini nə-
zərdə tutur ki, bu da insanın bir şəxsiyyət kimi
özünü mümkün qədər tam reallaşdırmağa yö-
nəlmiş şüurlu fəaliyyəti deməkdir. Məhz bu amil
şəxsiyyətin inkişafında həlledici rol oynayır və
onun "mələk olmasını" təmin edir. Təsadüfi deyil
ki, Nizami yuxarıdakı misraların bilavasitə ar-
dınca yazır:

**Tanı Xızır kimi özünü gəl sən,
Dirilik suyundan bəlkə içəsən.
Düşünmə ki, bu su abi-heyvandır
Can ilə ağıldır, ağılla candır.
Onları bəxş edib bizə yaradan,
Əbədi yaşarlar ağıl ilə can...¹**

Şair demək istəyir ki, insanın vəzifəsi yara-
danın ona bəxş etdiyi zehni-psixi və fiziki imkan-
lardan düzgün, necə deyərlər, tə'yinatı üzrə isti-
fadə etməklə, bu yolla kamilləşərək özünə əbə-
di həyat qazanmaqdan ibarətdir. Beləliklə, şair
fikirlərinin çıxış nöqtəsinə qayıdır və əsərdəki
surətlər, ilk növbədə, poemanın baş qəhrəmanı
olan Bəhram obrazı vasitəsilə öz şəxsiyyət kon-
sepsiyasını əyaniləşdirməyə başlayır.

Nizami Bəhramı da Xosrov kimi şəxsi
hisslərlə ictimai borcun toqquşması, daimi çə-
kişməsi şəraitində təqdim etmişdir. Bəhramın,
öz sözləri ilə desək, həmişə bir əlində şərab, bir

¹ Nizami Gəncəvi. *Yeddi gözəl*, s.53-54.

əlində isə qılınc vardır.¹ Burada şərab fərdi, şəx-
si istəklərin, qılınc isə ictimai vəzifələrin simvolu
kimi mə'nalandırılmışdır. Qəhrəmanın bütün hə-
yatı bu ziddiyyət fonunda verilmiş, onun bir şəx-
siyyət kimi özünü axtarışı və özünü-təsdiqi pro-
sesi təsvir edilmişdir.

Nizami Bəhramın bir şahzadə kimi mükəm-
məl tə'lim gördüyünü xüsusi qeyd edir. "O, ərəb,
fars və yunan dillərini öyrənmiş", "bütün elmlərin
məhiyyətinə bələd olmuşdur". Eyni zamanda o,
"silah oynatmaqda, at çapmaqda və mahir ov-
çuluqda" hamını heyran qoyan bir gəncdir. Belə-
liklə, o, həm zehni, həm də fiziki cəhətdən kamil
tə'lim prosesi keçmişdir. Lakin Nizamiyə görə,
bu, Bəhramın bir şəxsiyyət kimi formalaşması
üçün hələ azdır. Bəhramın şəxsiyyətə çevrilmə-
si ictimai fəaliyyətdə, digər fərdlərlə münasibət
və ünsiyyət şəraitində baş verir. Təsadüfi deyil
ki, ilk dövrdə Bəhram öz vaxtını əsasən ovdə,
əyləncələrdə və müxtəlif kef məclislərində keçir-
ir. Onun ictimai borca münasibətinin ilk təzahü-
rünü atasının ölümündən sonra taxt-taca yiyə-
lənmək məsələsi ortaya çıxanda görürük. Artıq
Bəhramın simasında qayğısız kefcil gəncdən
əsər-ələmət yoxdur. O, şəriti ayıq şəkildə qiym-
mətləndirir, öz məqsədini, ona yetişmək vasitə-
lərini yaxşı anlayır. Bu keyfiyyət onun iranlılara
məktubunda öz parlaq əksini tapmışdır. O, ata-
sının günahlarına görə cavabdeh olmadığını,

¹ Nizami Gəncəvi. *Yeddi gözəl*, s.278.

² *Yenə oruda*, s.97.

şahlığa layiqliyini sübut etməyə hazır olduğunu bəyan edir. Bu layiqlik bir tərəfdən onun şahlıq tacını iki şirin arasından götürməsinə (yəni Bəhrəmin qəhrəmanlıq və cəsarətində), digər tərəfdən taxta çıxdığı andan ölkədə ədalət və qanunçuluğu bərqərar etməsində təzahür edir. Lakin Bəhram fərdi hisslərini də unutmamışdır. O, "həftədə bir gün dövlət işlərlə məşğul olub, qalan altı günü isə eşqbazlıq edir".

Fərdi və ya şəxsi istək və tələbatlarla ictimai borc arasındakı nisbətə pozulması Bəhrəmin tələbində öz nəticələrini tezliklə göstərir:

**Hamı: —Sərxoş olmuş, — dedi Bəhrama,
Dini niyə satıb, şəmşiri cama.
Əyyaş həriflərlə olmuş həmməslek,
İçdiyi şərabdır, məhsulu külek.
Qıcıdı dişini yerindən duran
Ki olsun dünyaya sahib, hökəmrən.'**

İctimai rəyin əleyhinə işlədiyi, rəqiblərinin hər tərəfdən baş qaldırdığı bir şəraitdə Çin xaqanı Bəhrəmin ölkəsinə hücum edir. Bəhram ölkədəki mə'nəvi-psixoloji atmosferi düzgün qiymətləndirərək, ağıl və tədbirlə Çin xaqanını məğlub edir. Onun ordu başçılarına müraciətindəki aşığıdakı sözlər diqqətəlayiqdir:

**Qərībə budur ki, hər yetən avam,
Söyləyir: "Heyf ola, yatıbdır Bəhram.
Mey içir dünyanı yadına salmaz,**

1. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, s.114.

**Belə şahdan adam heç razı qalmaz'.
O qədər içmərəm meyi dünyada,
Unudam cahanı, salmayam yada.'**

Beləliklə, Bəhram hələ öz ictimai borcunu tam unutmamışdır, odur ki, vəziyyətdən çıxmağa bilər. Lakin yeddi ölkə gözəlinin gətirilməsi ilə Bəhram bir hökəmdar kimi vəzifələrini yaddan çıxarır, insan Bəhram şah Bəhrəmi üstələyir və ölkədə hərc-mərclik, zülm və haqsızlıq baş alıb gedir. Belə olduqda, Nizami Bəhrəmi çobanla qarşılaşdırır və sadə bir əhvalatdan aldığı ibrət Bəhrəmin ictimai məs'uliyət hissini canlandırır və o, ölkəni zalım vəzir Rast-Rövşənin əlindən qurtarır, haqqı, ədaləti bərpa edir. Bununla da bir şəxsiyyət kimi, Bəhrəmin xarakteri və davranışında fərdi və ictimai başlanğıcların düzgün tənasübü də bərpa olunur.

Göründüyü kimi, Nizami Bəhrəmi bütün əsər boyu özünütəhlil və özünüdərk prosesində əks etdirmişdir. O, tam özünüdərkə nail olmayınca "bir qapıdan girib, o birindən çıxmaqla" məşğuldur.

Bəhrəmin özünüdərkində, xarakterindəki lovgalıq və təkəbbürün aradan qaldırılmasında onun öz kəniyi Fitnə ilə olan əhvalatının da mühüm rolu vardır. Bu epizod şəxsiyyətin inkişafında ictimai münasibətlərin, psixoloji təsir və inandırma üsulunun əhəmiyyətini göstərməklə bərabər, başqa bir aspektdə də maraq doğurur. Bu da şəxsiyyətin qabiliyyətləri və vərdiş problemi

1. Yenz orada, s.120.

ilə əlaqədardır. Bəhramin ov zamanı gurun dirnağını başına tikməsinə Fitnə qeyri-adi hüner və fitri istedad kimi qiymətləndirməyərək, məşq nəticəsində əldə edilmiş vərdiş adlandırır:

**Söylədi: "Şah buna etmişdir adət,
Sayılmaz heç yerdə adət məharət.
İnsan etso oğər bir işə vərdiş,
Çətin olsa belə, görülən bu iş.
Zənn etmə əməlin şücaətidir,
Güclülükdən deyil, bu adətdəndir".¹**

Şah tərəfindən cəzalandırılan Fitnə yenidən doğulmuş buzovu altmış pille ilə qaldırmağa başlayır və altı illik öküzlü olduqda da, onu asanlıqla yuxarı qaldırmağı bacarır. Bu mənzərəni seyr edən Bəhrəm də təxminən eyni sözləri deyir:

**Şah dedi: "Gücündən deyil bu, əlbət
Əvvəlcədən etmişən bu işə adət.
Vərdiş eyləmişən hər il başabaş,
Öyrənmişən buna sən yavaş-yavaş..."²**

Bu sözlərlə Nizami belə bir fikri irəli sürür ki, "insanın göstərdiyi hər bir hüner ilahi verginin, fəvqəladəliyin deyil, vərdişin nəticəsidir, zəhmətin məhsuludur".³ Maraqlıdır ki, Nizami Fitnənin təmsalında işin dəfələrlə invariant təkrarı nə-

1. Nizami Gəncəvi. *Yeddi gözəl*, s.103-104.

2. *Yenə orada*, s.111.

3. X.Yusifov. *Şərqdə İtibah və Nizami Gəncəvi*, s.163.

ticəsində avtomatlaşan, asanlıqla, sürətlə və dəqiq həyata keçirilən icra üsulu kimi vərdişin formalaşma prosesini müasir elmi baxışlara uyğun surətdə təsvir edir. Yəni vərdişin formalaşmasına: a) motivasiya, məşq və möhkəmləndirmə; b) işin məzmununu aydınlaşdırmaq üçün subyektin inkişaf dərəcəsi; v) mənimsəmənin bir səviyyəsindən başqasına keçidin təcridliliyi kimi empirik amillərin təsir göstərdiyini oxucuya çatdırır. Bu, Nizaminin şəxsiyyətin qabiliyyətlərinin psixoloji aspektlərinə necə dərin bələd olduğunu sübut edən bir fakt kimi son dərəcə əlamətdardır.

"Yeddi gözəl"də bu baxımdan əhəmiyyətli olan başqa bir fakt da diqqəti cəlb edir. Əsərin sonunda şair insana müraciətlə yazır:

**Ey uzunlu üç göz, əni isə bir göz torpaq olan insan,
Sən dörd küplü boyaqçı dükanıdasan.
Sənin mə'dənin həzm etdiyi hər loxmanı
Xilt öz rənginə boyayır.
Vücudun baş və ayaqdan boyun və qulağa qəder
Bu dörd xıldan əmanət götürülmüş geyimdir...¹**

Bu misralarda Şərq təbabətində və fəlsəfi-psixoloji fikrində mühüm yer tutan bir konsepsiya öz əksini tapmışdır. Həmin təlimə görə, insan dörd ünsürdən (torpaq, od, hava və su) yaranmaqla bərabər, onun orqanizmində dörd maye mövcud olur: qan, bəlgəm, sövdə (qara öd) və

1. Nizami Gəncəvi. *Yeddi gözəl. filoloji tərcümə*. Bakı, 1983, s.285.

səfra (sarı öd). Nizami dörd xilt dedikdə, bu mayeləri nəzərdə tutur. Bu dörd maye təkcə insanın fizioloji təbiətini deyil, psixoloji xüsusiyyətlərini, temperamentini də müəyyən edir, daha doğrusu, onlar temperamentlərin tipologiyasının əsasını təşkil edir. Yəni həmin tipologiyada insanın orqanizmində hansı mayenin üstünlük təşkil etdiyi əsas götürülür. Əgər insanın orqanizmində qan üstünlük təşkil edirsə sanqvinik, bəlgəm üstünlük təşkil edirsə fleqmatik, səfra üstünlük təşkil edirsə xolerik, sövdə üstünlük təşkil edirsə melankolik temperament tipi meydana çıxır. Bu təlim kökləri ilə Yunan və Roma təbabətinə gedib çıxsa da, Nizaminin ona tərəfdar olması şübhə doğurmur. Şairin əsərlərində həmin təlimin yaratıcıları olan Hippokrat ("Boqrat" şəklində) və Qaleni ("Calinus" şəklində) xatırlaması da bunu sübut edir.

Əsərin sonunda Bəhrəmin ölümünü təsvir etdikdən sonra Nizami yenidən insanın özünüdərkini, ağıla əsaslanan fəallığı və kamilləşməsi barədə əvvəlki fikirlərinə qayıdır:

**Yaranış üçün şükr edən mələk sənşən,
Yaradani tanımaq üçün bələdçi sənşən.
Yaxşı insanlara bax ki, pis olmayasan,
Yırtıcılara bax ki, yırtıcı olmayasan.
Nəyin varsa, yaxşı və yamanın hesabındadır,
Onu ki, istəyirsən, o da ağıl vilayətindədir...**

**Bu dünyanın ne'mətlərindən
Öz həyatında öz payını ye...
Kamil insan iki şeylə nicat tapa bilər –
Çoxlu bağışlamaq və az yeməklə.
Böyüklük yoluna kim qədəm qoysa,
Bu iki ad çıxaran şeylə ad çıxara bilər...!**

Şair burada "bağışlamaq" və ya "yemək" sözlərini geniş mənada işlətməmişdir. Onlardan birincisi, insanın ictimai vəzifələrini yerinə yetirməsinə, ikincisi, fərdi tələbatların ödənilməsinə nəzərdə tutur. Şairin fikrincə, kamillik, "böyüklük" məqamına yüksəlmiş şəxsiyyət "bağışlayan", öz qüvvə və enerjisini cəmiyyətə, "xalqın işinə yaramağa" sərf edən şəxsiyyətdir.

Nizaminin kamil şəxsiyyət konsepsiyası sonuncu, monumental əsəri olan "İsgəndərnamə" də məntiqi bitkinlik və fəlsəfi miqyas kəsb edir. Y.M.Meletinski bu əsəri haqlı olaraq, belə qiymətləndirir: "İsgəndərin tarixi təkcə böyük fəthin, müdrik hökmdarın, filosof və peyğəmbərin tarixi deyildir. Bu, həmçinin insanın həyat yolunun, onun fəallığının, həqiqət və həyatın mənası sahəsində axtarışlarının təsviridir".²

"İsgəndərnamə" əslində şəxsiyyətin həyatı axtarışları və mə'nəvi kamilləşməsinin simvolik in'ikasıdır. Nizaminin digər əsərlərində üstünlük təşkil edən məhəbbət mövzusu "İsgəndərnamə"də açıq-aşkar arxa plana keçir və öz yerini

1. Nizami Gəncəvi. *Yeddi gözəl. filoloji tərcümə*, s.286-288.
2. Е.М.Мелетинский. *Средневековый роман*. М., 1983, с.196

sırf mə'nəvi axtarışlara verir. Nizami şəxsi şöhrət naminə göstərilən qəhrəmanlıqları da insanlara xidmət, insanlığa sevgi kimi daha yüksək mə'nəvi, humanist ideallara tabe edir.

Mə'lumdur ki, Nizami əsərin qəhrəmanı olan İsgəndəri üç aspektdə – qüdrətli fəh, müdrik hökmdar və peyğəmbər kimi təqdim etmişdir. Bunlar əslində, onun bir şəxsiyyət kimi inkişafının mərhələləridir. Z.Quluzadənin sözləri ilə desək, əsərin "leytmotivini mə'nəvi və intellektual kamilliyin – ictimai kamilliyin, insanların ümumi rifah və səadətini bir şəxsiyyət kimi insanın rifah və xoşbəxtliyinin əsasında dayanması bərdə ideya təşkil edir".¹ Bu mə'nada İsgəndər surəti Nizaminin şəxsiyyət idealını təcəssüm etdirir. Şair onu bir növ təqlid üçün nümunə kimi təqdim edir. Əsərin əvvəlində şairin öz könlünə müraciətlə dediyi aşağıdakı sözləri də yəqin ki, bu mə'nada başa düşmək lazımdır:

**Ey könül, böyüklük ələ keçirmədən,
Böyüklərin yerində oturmaq yaraşmaz.
Əgər böyüklük qazanmaq istəyirsənsə,
Böyükləri yada sala-sala nəfəs al.²**

Lakin İsgəndər bu "böyüklük" məqamına bərdən-birə qalxmır. Əsərin əvvəlində o, daha çox dəliqanlı bir şahzadə və cəsur bir sərkərdədir.

1. З.Кулизаде. Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение. Баку, 1987, с.172.

2. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. filoloji tərcümə. Bakı, 1983, s.42.

Onun bir şəxsiyyət kimi inkişafı mücərrəd şəkildə deyil, konkret münasibətlər və situasiyalar fonunda baş verir. Artıq ilk böyük müharibədən – zənciləri məğlub etdikdən sonra İsgəndərin qələbə sevincinə acı bir təəssüf qarışır:

**Şah şanlı zəfərlə dolğun qərətdən.
Şənlenib qurtuldu qəmdən, zillətdən.
Bir dünya cəmədəyə ibretlə baxdı,
Güldü, qəlbindən gizlin qan axdı.
Ki nəcin döyüşdə bu qədər insan
Məhv oldu zəhərli oxdan, qılıncdan?!
Yanlıştır hər suçu bunlarda görmək,
Özümde görmək də xətədir gerçək.
Fələyin işi baş vurmaqdır ancaq
Qəzadan olurmu boyun qaçırmaq...'**

Gördüyü kimi, İsgəndər "bir dünya insan cəmədəyinə" baxıb, "kimdir günahkar?" sualına cavab axtarır, nə qalib, nə də məğlubu günahlandırır bilir və hələlik bunu "fələyin işi" kimi mə'nalandırır. İsgəndərin bu daxili tərəddüd və iztirabı İran şahı Daranın ölümü səhnəsində daha parlaq şəkildə özünü büruzə verir. İsgəndər bir qədər əvvəl onunla vuruşan, indi isə döyüş meydanında can verən Daranın başını dizi üstə alır, təəssüflənib göz yaş axıdır, ondan son istəyini soruşur və həmin istəyi yerinə yetirir. Həmin fəslin sonunda Nizaminin lirik rəc'ət şəklində yazdığı misralar müəyyən mə'nada həm də İsgəndərin düşüncələrini əks etdirir:

1. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı, 1982, s.97.

Bu vəhşi, yırtıcı, divxıslet insan,
Səmimi dost deyil, uzaq ol ondan!
Hər maral ovçunun zülmündən qaçar,
Yırtıcı vəhşidir hələ insanlar...
İnsanda insanlıq öldəndən bəri
İtmış insanlığın parlaq gövhəri.
İnsanlıq nəqşini oxusan bir-bir,
Bilərsən bugünkü insanlıq nədir.
Bəbəyin qapağı neçin qaradır?
İnsanlıq ölmüşdür, matəm saxlayır...¹

Beləliklə, Nizaminin təqdimində İsgəndər heç də qana susamış, hakimiyyət ehtirasını "öldürmək", böyüklük iddiasını ödəmək naminə müharibələr aparan fəteh deyildir. Əksinə, çox vaxt özündən asılı olmayan səbəblər üzündən tökdüyü qanlar İsgəndərdə dərin ruhi iztirablar doğurur. Onun müharibələrinin əksəriyyəti ədalət qorumaq və bərpa etmək, incidilmişləri müdafiə etmək xarakteri daşıyır. İrəni aldıqdan sonra onun etdiyi yürüşlər cahangirlik xülyası ilə deyil, onun görüb-götürmək, bilmək, öyrənmək istəyi, bir sözlə, idraki maraqları ilə şərtlənmişdir. (O, özü də vəzir İrəstuna (Aristotela) bu bərdə açıq deyir.²) Bu yürüşlər zamanı gördükləri və rastlaşdıqları İsgəndərin kamilləşməsinə güclü təsir göstərir. Qarşısına çıxan hökmdarlar, filosoflar, zahidlər və s. içərisində İsgəndərə mə'nəvi-psixoloji təsir baxımından ikisi xüsusilə

1. Nizami Gəncəvi. *İsgəndərnamə*, s.159.
2. *Yenə orada*, s.193

diqqətəlayiqdir. Bunlardan birincisi, Bərdə hakimi Nüşabə, ikincisi isə Çin xaqanıdır. Dünyaya meydan oxuyan gənc fətehi mərdliklə, qorxusuz-hürküslüz qarşılayan Nüşabə yemək məclisində onun qarşısına içərisində qızıl, lə'l, yaqut və dürr olan dörd kasa qoydurur. İsgəndərin "İnsan daşı necə yeyə bilər?" sualına isə bu müdrik qadın belə cavab verir:

Nüşabə gülərək söylədi şaha:
"Daşın ki boğaza yolu yox, daha
Faydasız, yaramaz belə daş üçün,
Bu qədər vuruşmaq, çarpışmaq neçin?
İndi ki, yeməyə yaramaz bu daş.
Dünyada onunla ucalarmı baş?
Dəyərsiz bir daş ki, olmayır yemək,
Onunçün bu qədər zəhmət nə gerek?
Yollardan daşları almaq lazımken
Daşı daş üstünə qoyursan nədən?"

Bu tutarlı, təkzibedilməz məntiqin qarşısında İsgəndərin: "Sənin sözlərin tamamilə yerlidir. Mən afərin olsun ağıllı qadına ki, bizə mərdliyin yolunu göstərir"² deməkdən başqa çarəsi qalmır.

Bir müddət sonra İsgəndər qoşunu ilə Çin sərhədlərinə yaxınlaşır və xaqana itaət ultimatumu göndərir. Xaqan İsgəndərə yazdığı məktubda bildirir:

1. Nizami Gəncəvi. *İsgəndərnamə*, s.217
2. Nizami Gəncəvi. *İsgəndərnamə. filoloji tərcümə*, s.213

Sən də, mən də torpaq, yerlər də torpaq,
İnsan torpaq qədr olmalı yumşaq.
Ağalığ torpağa girincədir şən
Torpaqda seçilməz kimse kimsədən,
Qətrəni denizə atsalar əgər,
Başqa qətrələrdən kim onu seçər?!¹

Bu fikirlərlə xaqan İsgəndəri sülhə, barışığa səsleyir. İsgəndər təklifi qəbul edir, əvəzində isə xaqandan yeddi illik xərac istəyir. Xaqan isə cavab verir: "Razıyam, lakin qoy ulu hökmdar zəmanət kağızı versin ki, mən bundan sonra yeddi il yaşayacağam".² Bu cavab İsgəndəri heyrləndirir və bir illik xərac ilə kifayətlənir.

Bütün bu hadisələr İsgəndərin lap əvvəldən bir qədr dumanlı şəkildə axtardığı suallara tədricən aydınlıq gətirir. İsgəndər hər dəfə həyatın mə'nası üzərində düşünərkən, labüd olaraq, ölüm probleminə gəlib çıxır. Nüşabənin sözləri, xaqanın cavabları da onu həmin problemə yönəldir. İsgəndərin dirilik suyu axtarışı isə nəticəsiz qalır. Deməli, əbədi yaşayış mümkün deyil, ölüm labüddür. Bəs, onda insan necə yaşmalıdır ki, ölüm onun həyatını mə'nasız etməsin? İnsanın, insan cəmiyyətinin xoşbəxtliyinə necə nail olmaq olar? İsgəndər bu suallara "xoşbəxtlər şəhəri"ni gördükdə cavab tapır. Özü də bunu təsdiq etmiş kimi "əgər bu xalqı bundan əvvəl görsəydim, dünyanı başdan-başa heç dolaş-

1. Nizami Gəncəvi. *İsgəndərnamə*, s.284.

2. Nizami Gəncəvi. *İsgəndərnamə*, filoloji tərcümə, s.285.

mazdım"¹– deyir və bundan sonra doğrudan da Ruma qayıdır. Budur, həmin şəhəri gördükdən sonra İsgəndərin dedikləri:

Bütün bildiklərim qalsın bir yana
Bunların söhbəti bəs edər mana.
Elə bil dünyanı o pərvərdigar
Bu mərd insanlarçün etmiş bərqərar.
Düz yaşayış yolu budursa əgər
İnsan bunlardırsa, bəs nəyik bizlər?
Bizi haqq göndərib çölə, dənizə
Qəsd göstərməkmiş bunları bizə.
Vəhşi adətlərə eyləyib nifrət,
Öyrənək bunlardan ayın, mə'rifət.²

Beləliklə, İsgəndər əsərin əvvəlində onu iztirab salan "kimdir günahkar?" sualına cavab tapır. Dünyadakı bütün bəlalərin, müharibələrin, aclıq və xəstəliklərin, bir sözlə, bütün sosial eybəcərliklərin günahı fələkdə deyil, insanların xislətindəki naqisliklərdə, onların qeyri-kamilliyindədir. Həyatın mə'nası kamilləşməkdədir. Yalnız kamil insanlar haqiqi səadəətə qovuşa bilərlər. İsgəndərin bir şəxsiyyət kimi həyatı bu haqiqətlərə çatmağa və həmin haqiqətlərin təsdiqinə xidmət edir. Bu isə nəticə e'tibarı ilə Nizamının humanist şəxsiyyət konsepsiyasının təsdiqi idi.

1. Nizami Gəncəvi. *İsgəndərnamə*, filoloji tərcümə, s.586.

2. Nizami Gəncəvi. *İsgəndərnamə*, s.576.

III FƏSİL

Nizami Gəncəvi Şəxsiyyətin İnteqral Mə'nəvi-psixoloji keyfiyyətləri haqqında

Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında şəxsiyyətin mahiyyəti, sosial-psixoloji məzmunu, formalaşması və inkişafının qanunauyğunluqları barədə sistemli baxışlarını əks etdirməklə yanaşı, şəxsiyyətin inteqral psixoloji keyfiyyətlərinə də geniş yer vermişdir. Başqa cür ola da bilməzdi. Əvvəla, əks halda, şairin şəxsiyyət konsepsiyası yarımçıq xarakter daşmış olardı, Nizami kimi bir düha isə buna yol verə bilməzdi.

İkincisi, şairin irəli sürdüyü kamil şəxsiyyət ideyası "şəxsiyyət necə olmalıdır?" – sualına mümkün qədər konkret cavab tələb edirdi və o, bu sualı cavabsız qoymamalı idi. Maraqlıdır ki, Nizami əsərlərində həm də "şəxsiyyət necə olmalıdır?" – sualına da cavab tapınq. Şair bir növ əksdən çıxış etmək yolu ilə öz müsbət idealını təsdiq etmişdir ki, bu da öz növbəsində onun yaradıcılığında didaktik pafosu gücləndirmiş, yüksək bədii keyfiyyətlərə malik olan əsərlərinin

həm də daimi tərbiyə və mə'nəvi yüksəliş vasitəsinə çevrilməsini təmin etmişdir.

"Xəmsə"yə daxil olan poemaların dərin və hərtərəfli şəkildə araşdırılması göstərir ki, Nizami şəxsiyyətin inteqral keyfiyyətləri sistemində şəxsiyyətin əxlaqi-mə'nəvi xassələrinə, münasibətlərinə (özünə, başqalarına və borca münasibət), həmçinin şəxsiyyətin strukturunda fərdi və tipoloji xüsusiyyətlərə başlıca diqqət yetirmiş, həm nəzəri mühakimələr vasitəsilə, həm də rəngarəng karakterlər qalereyası yaratmaq yolu ilə bu problemlərə dair öz görüşlərini ifadə etmişdir.

Şəxsiyyətin əxlaqi-mə'nəvi keyfiyyətləri və münasibətlərinə dair Nizamının prinsipial müddəaları artıq onun ilk böyük əsəri olan "Sirlər xəzinəsi"ndə irəli sürülmüş və poemanın didaktik ruhuna uyğun surətdə öz təcəssümünü tapmışdır.

Nizami özünüdərkli fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi prosesində ən mühüm amillərdən biri saydığı üçün ona əks olan keyfiyyət kimi "özündən xəbərsizliyi", "qafilliyi" qətiyyətlə rədd edir, naqis keyfiyyət kimi pisləyir. "Qafil oturma, qafillik – divanəlik əlamətidir", deyə şair poemadakı məqalətlərdən birini xüsusi olaraq bu mövzuya həsr etmişdir. "Qəflətin məzəmməti haqqında" adlanan həmin məqalədə Nizami yazır:

Ey öküze, ulağa harınlıqda tay olan!
Ömrü, günü qəflətdə gecə-gündüz zay olan!
Batıb-çıxan Günəşin gərdişindən xəbərsiz!
Bu lacivərd göylərin hər işindən xəbərsiz!
Müdrilər əməliylə şöhrətidi aləmin,
Nadanlar qəflətiylə möhnətidir aləmin!..
Yatanlara yaxşı bax, bu qəfləti tərək elə...
Kamalına görədir şan-şöhrətin dünyada
Onsuz adın, hünerin olar çətin dünyada.
Öz ağılıdır isətek mö'cüzəni yaradan
Ulaq görmək istəməz, bil ki, səni yaradan.
Ya ağılnla ucalıb al Günəşə qovuş sən,
Ya da uca dərğahın qapısından sovuş sən!'

Göründüyü kimi, Nizami qəfləti şəxsiyyətin xarakterində bir sıra digər mənfi keyfiyyətləri də şərtləndirən təhlükəli amil kimi qiymətləndirir. Bu isə artıq şair tərəfindən psixi-mə'nəvi keyfiyyətlərin qarşılıqlı əlaqə və asılılığı prinsipinin irəli sürülməsi deməkdir. Şairin fikrincə, qəflət, ilk növbədə, insanın özünə və başqalarına münasibətinin xarakterində öz əksini tapır. Əgər şəxsiyyətin özünə münasibətində bu, təkəbbür, özünəvurğunluq, öz eyiblərini görməmək, bir sözlə, özünə qeyri-tənqidi münasibət doğurursa, başqalarına münasibətdə laqeydlik, hər şeydə eyib axtarmaq, bədgümanlıq və s. şəkildə təzahür edir. Nizami hər iki halı bir sifət kimi birləşdirir. "Zülmkar padşah və düzdənmiş kişinin hekayəsi" adlanan birinci hekayədə Nizami padşahın qəflətinin

1. Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi*, s.124.

dən ölkədə baş verən haqsızlıqları və padşahın şəxsi qüsurlarını tənqid edən bir şəxsi təsvir edir. Onun bu cəsarətindən qəzəblənən padşah kişinin tutulub hüzuruna gətirilməsini əmr edir. Həmin şəxs kəfənini boynuna salıb saraya gedir, üzünü saha tutub deyir: "Sənin eyiblərini bir-bir sayaraq, mən sənin pis və yaxşı əməllərinin qarşısında güzgü tuturam. Güzgü sənin şəklini düz göstərsə, özünü sındır, güzgünü sındırmaq isə səhvdir".¹

"İsa peyğəmbərin dastanı" adlanan ikinci hekayə ibrətamiz bir pırıça xarakteri daşıyır: İsa peyğəmbər yol ilə gedərkən bir dəstə adamın ölü itin başına toplaşdığını görür. Hər kəs ölmüş itin iyrencliyini göstərən bir cəhəti qeyd edir. İsa peyğəmbər isə onların diqqətini itin "dürr kimi ağ dişlərinə" cəlb edir.²

Nizami bu əhvalatla "başqalarında qüsurları, eyibləri yox, ilk növbədə, işıqlı cəhətləri, mə'ziyyətləri görmək lazımdır" — demək istəyir. Şairin fikrincə, hər bir insanın tənqidi baxışları hamıdan əvvəl, onun özünə yönəlməlidir:

Öz eyiblərinə göz yummusan,
Amma başqalarının eyiblərinə güzgülük edirsən...
Gözünü başqalarının eyibinə yum,
Və öz surətinə baxıb, onda eyib axtar.
Hər bir şeydə həm hüner, həm də eyib var.
Eybi görmə ki, hünəri ələ gətirəsən...

1. Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi. filoloji tərcümə*, s.153-154.

2. *Yenə orada*, s.133-134.

**Başqalarının eybini və öz yaxşılığını görmə,
Nəzarini aşağı, öz yaxına sal.
Bir gün güzğünü əlinə götürərsənsə,
Həmin gün özünü sındır, xudpərest olma!**

Nizamiyə görə, özünə tənqidi münasibət həm də səhvləri, günahları e'tiraf etmək deməkdir. Şair bu fikrə illüstrasiya kimi "Ümitsiz padşahın bağışlanması" hekayəsini əsərə daxil etmişdir. Özünü tənqid, e'tiraf – mərdlik, cəsarət və kamillik əlamətidir. Xudbinlik, qəflət isə insanda paxıllıq, həsəd, bədxahlıq və riyakarlıq kimi keyfiyyətlər doğurur. Şair "Paxılların məzəmməti haqqında" və "İkiüzlüləri məzəmmət haqqında" məqalələrində həmin mənfi keyfiyyətlərə münasibətini ifadə etmişdir. Bu məqalələrdən ikincisi xüsusilə diqqətə layiqdir. Şair fərdlərarası münasibətlərdə riyakarlığın anatomiyasını heyrətamiz bir dəqiqliklə açıb göstərə bilmişdir. Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq, Nizami dostluq münasibətinə də toxunmuşdur.

Şairin fikrincə, dostluqda qərəz, "sənlik" və "mənlik" olmamalıdır, dost dostun zəhərini şəkkər, eyibini hünər sanmalıdır.¹

Nizami tənbelliyi, müftəxorluğu, harınlığı da qəflətin, özündən bixəbərliliyin törəməsi sayır və çalışqanlıq, fəallığı, əməksevərliyi onlara qarşı qoyur. Şair əməyi şəxsiyyətin mühüm tələbatı kimi qiymətləndirdiyi kimi, əməksevərliyi də

1. Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi. filoloji tərcümə*, s.132.
2. Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi. filoloji tərcümə*, s.169.

onun vacib keyfiyyəti sayır. "Süleyman və qoca əkinçinin hekayəsi", "Kərpickəsən kişinin dastanı" kimi hekayələrdə şairin bu mövqeyi parlaq əksini tapmışdır. Nizamiyə görə, əməksevərlik insanın şəxsi müstəqilliyini, daxili azadlığını, ləyaqət və özünə hörmətini şərtləndirən, onu asılılıqdan, ələbaxımlılıqdan, başqaları önündə alçalmaqdan xilas edən başlıca amillərdən biridir. Qoca əkinçinin qürur hissi ilə Süleymana dediyi aşağıdakı sözlər bunu təsdiq edir:

**Halal zəhmət itməyib, əlləşmək deyil eyib,
Tanrı: "səndən hərəkət, məndən bərəkət" – deyib.
Kürəyimin tərdir – mənim suyum, selim də,
Bu dəmir dırnağımdır, xış əvəzi belim də.
Şah deyiləm, məmləkət dərdi çəkib yıxılım
Ömrü boyu şadam ki, vardır dənim, taxılım...¹**

Artıq bu misralarda əlinin zəhməti ilə dolanıb əza qanə olmağın şahlıqdan, xəzinə, var-dövlət sahibliyindən üstünlüyü fikri kifayət qədər qabarıq formada vurğulanır. Başqa bir yerdə isə şair sərvət ehtirasını açıq şəkildə rədd edərək yazır:

**Nə qədər başqa budaqlara əl atacaqsan:
"Kaş mənim dövlətim bundan da artıq olaydı!"
Tutalım, sən bütün ələmi tutdun,
Əgər sən onu qoyub gedəcəksənsə, niyə tutursan?!
Hərislily at, yoxsa, o, itaət yolunu kəsər,
Sənin hərisliliyinin boynunu yalnız qanaat vura bilər.²**

1. Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi*, s.82-83.
2. Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi. filoloji tərcümə*, s.162.

Bu ideya şairin digər əsərlərində daha da əsaslı şəkildə inkişaf etdirilir.

"Xosrov və Şirin"də şəxsiyyətin inteqral keyfiyyətinə dair Nizaminin baxışları daha konkret və ardıcıl əksini tapmış, həmçinin əsərdəki əsas surətlərin (Xosrov, Şirin, Fərhad və s.) timsalında və münasibətlərində maddiləşmişdir. Burada şairin mövqeyinin çıxış nöqtəsi kimi, hər bir işdə, hər bir keyfiyyətdə orta həddin gözlənilməsi, əks meyllər arasında tənəsübə, harmoniyaya riayət olunması götürülmüşdür. Şair müdrik Büzürgümidin dili ilə həmin mövqeyini belə açıqlayır:

Təbiblik birçə nöqtədə gizlənmişdir.

Allah o nöqtəni xalqa demişdir.

Hər nəyi istəsən, onu ye və iç,

Az da, çox da zərərli dir.

Çoxdan da, azdan da keç ki, xamlıqdır,

Ortanı gözləsən, hər iş yerində olar.

Oxumuşam, bir diyarda iki zirek adam

Təsadüfən bir bulaq başına çatır.

Biri az içir, cana zərəri var, deyə,

O biri çox içir, cana xeyirdir, deyə.

Orta həddi saxlamadıqlarına görə

Biri susuzluqdan, o biri çox içməkdən ölür...¹

Göründüyü kimi, şair öz baxışlarını islam etikasının mühüm cəhətlərindən olan "e'tidal" (orta hədd) prinsipi ilə əsaslandırır, hər hansı şəkildə ifratçılığı rədd edir. Özlüyündə aydındır ki, bu prinsip həm maddi-fizioloji, həm də mə'nəvi-psi-

1. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. filoloji tərcümə, s.310.

xoloji proseslərə aid edilir. Nizaminin fikrincə, orta həddin gözlənilməsi şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının rəhni olmaqla bərabər, onun psixi sağlamlığının, normal ictimai fəaliyyətinin də başlıca şərtidir:

Tələsməklə hər kəsin işi düzəlməyib.

Kölge kimi yere sərilmək istəmirsənsə,

Nərdivanı pille-pille çıx.

Kama yetmək üçün elə can atma ki,

Nail olmadıqda, ağrı çəkəsən.

Tamahını azalt ki, çox tapdıqda,

Öz müvəffəqiyyətinə sevinəsən...¹

Beləliklə, Nizami ifratçılığı, məqsədə nəyin bahasına olur-olsun, tezliklə yetişmək istəyini şəxsiyyətin mümkün psixi zədələrinin, yarana biləcək natamamlıq kompleksinin potensial mənbəyi hesab edir və bunun qarşısını almaq üçün mühüm bir keyfiyyətə – səbrə, təmkinə, dözümlüyə malik olmağı zəruri şərt kimi irəli sürür. Hərçənd, şairin fikrincə, burada da orta hədd gözlənilməlidir:

Dözümü özünə peşə et, fəqət,

O qədər etmə ki, alçalasan.

Alçaqlığı həddindən keçirsən,

Cühdüluq olar, cühdüluq etmək yaramaz.

Eşşək qulağını salladıb dözümlü olduğuna görə

Hər bir uşaq onu minir...¹

1. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. filoloji tərcümə, s.223.

**Aslanlarla vuruşmaq niyyətində olan adam
Gerek aslan kimi diş göstərsin...¹**

Bu misralar Nizaminin şəxsiyyətin inteqral keyfiyyətlərinə dialektik yanaşmasını göstərmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Şair belə bir fikir irəli sürür ki, hər hansı müsbət keyfiyyət ifrat həddə çatdıqda, asanlıqla öz əksinə keçə və şəxsiyyətə ziyan gətirən keyfiyyətə çevrilə bilər. Belə ki, məsələn, hədsiz dözümlülük acizliyə, fəaliyyətsizliyə gətirib çıxarar və bu, avtomatik olaraq, şəxsiyyətin münasibətlərinə də təsir göstərir. Odur ki, dözümlülük, səbr zəruri keyfiyyət kimi başqa bir vacib xassə ilə – mübarizliklə tamamlanmalıdır.

Nizami bu fikirlərini ümumiləşdirərək, şəxsiyyətin ideallarının, nail olmaq istədiyi məqsədlərin onun imkanlarına, keyfiyyət xarakteristikasına uyğunluğu ideyasını əsaslandırır:

**Bu darvazada ki, mənzil etmişən,
Kədərdə, sevincdə hüdüd gözle sən.
Dövrənindən çıxma heç yüksəklərə,
Ayağını uzat yorğana görə.
Hədsiz dalğalanma sən də dəniztek
Çalışma uçmağa özündən yüksək...²**

Nizami şəxsiyyətin göstərilən mühüm keyfiyyətlərə malik olmasını onun özünə, başqalarına və ictimai vəzifələrinə münasibətlərini müəyyən-

1. *Yenə orada*, s.265-266.

2. *Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin*, s.164.

lənşdirən bir amil kimi qiymətləndirir. Şair şəxsiyyətin başqalarına münasibətdə təkəbbürü, lovgalığı qətiyyətlə rədd edir, hörməti, başqasının ləyaqətini tapdalamağa, özgəsində eyib axtarmamağı ön plana çəkir:

**Təkəbbürlə baxma dərvişə zinhar.
Onun da özünün bir aləmi var.
Yaxşı adamların göz yum eybinə,
Yaxşı şey öyrətməz yaman göz sənə...
Gözlerin qarğanın gözündə olsun,
Çirkin ayağına baxma tovusun.
Yüz nöqsanın varkən, dinmə, sus barı
Özgədə axtarma o nöqsanları...¹**

Maraqlıdır ki, Nizami məsələni belə qoyarkən, ilk növbədə, şəxsiyyətin öz mənafeyini vurğulayır. Şairin fikrincə, başqalarına xeyirxah münasibət adekvat reaksiya doğurur, onlardakı yaxşı, müsbət keyfiyyətlərin daha qabarıq təzahürünə səbəb olur. Əslində Şirinin Xosrova təbiyəedici təsirinin əsasında da bu inam dayanır. Şairin fikrincə, insan "nə əkirsə, onu biçir", "pislik edən özünə pislik edir". İnsan yalnız xoş xasiyyətlə, müsbət xarakterlə ictimai münasibətlər sistemində səmərəli fəaliyyət göstərə, özünü bir şəxsiyyət kimi tam və dolğun şəkildə reallaşdırma bilər:

1. *Yenə orada*, s.165-166.

3. *Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. filoloji tərcümə*, s.206.

Pis xasiyyəti özünə cəhənnəm eləmə,
Öz xasiyyətini özgələrinin behiştə elə.
Sənin xasiyyətin insanpərvər olsa,
Həm burada, həm də orada behiştədesən...¹

Xoş xasiyyət şəxsiyyətin borca, ictimai vəzi-
fələrə münasibətini düzgün istiqamətdə qurma-
sına şərait yaradır. Məs'uliyət hissi, səxavət,
fədakarlıq, ictimai mənafeyin üstün tutulması bu
münasibətin başlıca göstəricilərinə çevrilir:

Dünyanı aldığın kimi də bağışla
Bağışlasan və almasan, onu özün bilərsən.
Dünyanı tək başına saxlamaq olmaz,
Təklidə dünyanı yemək olmaz.
Kimi ki, tədbirli olsa, anlar ki,
Tək yeyən tək də ölər...
Gərək özünü şam edib,
Özgələrin xətri üçün yanasan...²

Nizami şəxsiyyətin münasibətlərinə də ciddi
tə'sir göstərən əxlaqi-mə'nəvi keyfiyyətləri barə-
də fikirlərini sanki Büzürgümidin Xosrova verdi-
yi nəsihətlərdə ümumiləşdirmişdir. Bu nəsihətlə-
rin əsas müddəaları bunlardır: nəfsini öldür, ri-
yakarlıq etmə, sələm yemə, tədbirli ol, dilini sax-
lamağı bacar, hiyləgərlik etmə, başqasının haq-
qını tapdama, bilik əldə et, təkəbbürlü olma, ta-
mahdan əl çək, düşməni aciz sanma, vəfalı, sə-
daqətli ol, pis adamla dostluq etmə, qafil olma,

1. *Yenə orada*, s.201.

2. *Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. filoloji tərcümə*, s.213.

doğruçuluq yolu ilə get, yaxşılıq et və s.¹

Nizamının şəxsiyyətin inteqral keyfiyyətləri
barədə bu ideyaları "Xosrov və Şirin" in ümumi
məfkurəvi istiqamətini, məzmun və mündəricisi-
ni, habelə əsərdəki surətlərin səciyyəsinə, onla-
rın qarşılıqlı münasibətlərini anlamağa e'tibarlı
zəmin rolunu oynayır. Məsələn, əsərin baş qəh-
rəmanı Xosrovun xarakterindəki ziddiyyətlərin,
onun daxili tərəddüd və büdrəmələrinin kökü
onun istək və tələbatlarında orta həddi tapa bil-
məməsindədir. Məhz bunun nəticəsində o, Şiri-
ni ələ gətirdikdə hakimiyyəti, hakimiyyətə yetiş-
dikdə isə Şirini itirir. Bu proses Xosrovdə arzu
olunan inteqral keyfiyyətlərin formalaşmasına
qədər davam edir. Bu işdə Şirin mühüm rol oy-
nayıf. Şirin sanki mə'nəvi yetkinlik və saflıq zir-
vəsində dayanıb Xosrovun pillə-pillə həmin zir-
vəyə yaxınlaşmasına kömək edir. Diqqətəlayiq
cəhət odur ki, bu zaman Şirin Xosrovun xarak-
terindəki müsbət meyllərin güclənməsi, onda
potensiya şəklində mövcud olan mə'nəvi-əxlaqi
keyfiyyətlərin aktualaşdırılması istiqamətində iş
aparır və son nəticədə məqsədinə nail olur. Bu
isə, öz növbəsində Xosrovun başqalarına və ha-
mıdan əvvəl isə, Şirinin özünə münasibətində
köklü təbəddülata səbəb olur.

Nizami Xosrov surətini şahlara məxsus bir
sıra tipik keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi təsvir et-
mişdir və bu baxımdan onda həm Bəhram-Gur-

1. *Yenə orada*, s.313-315.

da, həm də müəyyən qədər İsgəndərdə olan xüsusyyətlər vardır. Bununla belə, Xosrov fərdi keyfiyyətlərdən də məhrum deyil. Xosrovun fərdiyyəti hər şeydən əvvəl, onda kamilləşməyə, münasibət və daxili ziddiyyətlərini harmonikləşdirməyə daimi cəhd və təhrikə bağlıdır. Məhz bu cəhət Xosrovun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını və yüksək mə'nəvi-əxlaqi keyfiyyətlər qazanmasını şərtləndirir. Əsərin əvvəlində hökmdarlığa, öz ictimai vəzifəsinə yüngül münasibəti ilə seçiyələnən Xosrov poemanın sonunda borcuna məs'uliyətlə yanaşan, tutduğu məqamdan irəli gələn vəzifələri aydın dərk edən və yerinə yetirən bir şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlir. Xosrovun qocalarkən taxt-tacdan könüllü əl çəkib atəşgaha (mə'bədə) getməsi onun bu istiqamətdə mə'nəvi yüksəlişinin son həddidir. Əsərin əvvəlində Şirinin əsasən fiziki gözəlliyinə aludə olan, ona sadəcə, şəhvani ehtirasın obyektini kimi baxan, ondan yalnız "atəşini söndürməyi" uman Xosrov poemanın sonunda vəfali bir ömür yoldaşı, sədaqətli bir ər kimi təqdim olunur. Son nəfəsdə Şirini yuxudan oyatmağa belə qıymaması və "beləcə ölüb getməsi" Xosrovun bu istiqamətdə təkamülünün zirvəsidir.

Xosrovdan fərqli olaraq, Şirin demək olar ki, lap əvvəldən məhəbbətlə təmiz ad, "istəklə namus" arasında orta həddi tapmağa nail olmuşdur. O, bütün əsər boyu yüksək mə'nəvi keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir və bu keyfiyyətlər onun münasibətlərində (Xosrova, Fərhadə və s.) də özünü bütün parlaqlığı ilə göstərir. Ey-

ni sözləri Fərhad haqqında da demək olar. Nizami Fərhadı fədakarlığın, mə'nəvi saflığın, başqalarına təmənnaş, qərəzsiz münasibətin simvolu, nümunəsi kimi təsvir etmişdir. Onun bu keyfiyyətləri Şirinə olan ülvə sevgisində bütün dərinliyi ilə üzə çıxır. O, sevgilisinə qovuşmaq üçün ən çətin bir işə – Bisütun dağını yarmağa razılıq verir. Bu cəhət məqsədə çatmaq vasitələri baxımından onun Xosrovdan nə qədər fərqləndiyini aydın göstərir. Xosrov isə özünün dayandığı insanlıq pilləsinə uyğun olaraq rəqibini aradan qaldırmaq və son nəticədə məqsədinə (Şirinə) yetişmək üçün hiyləyə əl atır və Fərhadın faciəvi ölümünə səbəb olur.

Fərhadın xarakteri, onun mə'nəvi ucalığı Xosrovla görüş səhnəsində bütün parametrləri ilə aşkara çıxır. Bu səhnə ən əvvəl onu göstərir ki, Fərhad sərətə, dünya malına e'tinasızdır, onun xarakterində acgözlük, tamahkarlıq, vədövlət ehtirası yoxdur. Xosrov onu ələ almaq və Şirinə olan sevgisindən imtina etdirmək üçün saraya girərkən, "fil qamətli" Fərhadın ayağı altına "fil boyda qızıl tökdürür". Lakin Fərhadın "gözündə qızilla torpaq bir olduğu üçün" qızillara gözünün ucu ilə də baxmır". Belə olan halda, Xosrov Fərhadı söz meydanına, ağıl sınağına çəkir. İki qəhrəmanın məşhur deyişməsi, X.Yusifovun sözləri ilə desək, "insana, sevgiyə, insanın mə'nəvi aləminə iki münasibətin ifadəsidir".²

1. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin. filoloji tərcümə*, s. 186.

2. X.Yusifov. *Şərqlə İntibah və Nizami Gəncəvi*, s.109.

Bu dialoq Fərhadın tam mə'nəvi qələbəsi ilə nəticələnir və Xosrovun hiyləyə əl atmaqdan başqa çarəsi qalmır. Fərhadın bu qələbəsi əslində onun daşıyıcısı olduğu inteqral mə'nəvi keyfiyyətlərin qələbəsi və təntənəsidir.

"Xosrov və Şirin"də Nizami şəxsiyyətin inteqral keyfiyyətlərinin müəyyənləşməsi üçün mühüm bir cəhətə – qadına münasibət probleminə də toxunur. Fərhadın fədakarlığı, Xosrovun mə'nəvi təkamülü və ilk növbədə, qadının tə'siri ilə xarakterinin transformasiyası təmsalında Nizami mahiyyət e'tibarı ilə öz dövründə qadına münasibətin hakim prinsiplərini alt-üst edir. Şair növbəti əsəri olan "Leyli və Məcnun"da həmin prinsip və müddəaları Leylinin İbn Salama ərə getməsi xəbərini Məcnuna gətirən şəxsin dili ilə ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə etmişdir:

**Qadın bir deyildir, minlərlə var,
Lakin öz əhdini tez pozur onlar.
Əhdü vəfa sözlü yazıldığı dem,
Qadınlar adına çəkildə qələm.
Qadın doğrudan da, səni çox sever,
Səndən yaxşısını tapana qəder...
Qadında kişidən çoxdur ehtiras,
Ölsə də dünyada muradsız qalmaz.
Qadın düz oynamaz heç bir oyunu,
Çətindir hiylədən ayırmaq onu.
Qadınlar dərddini çox çəkdi insan
Vəfa görünmədi heç bir qadından...¹**

1. Nizami Gəncəvi. *Leyli və Məcnun*, s.156-157.

Lakin real həqiqət, Leyli vəfəsi və sədaqəti həmin şəxsi ilə oradaca öz sözlərini təkzib etməyə vadar edir və o, Məcnuna müraciətlə deyir:

**Bir sözdü uydurub dedim yalandan,
Gəl, mənə əfv elə, yanılar insan...
Pərdə dalındadır o canan indilə
Qırıqdır sən kimi onun da qəlbi...
Yoxdur səndən özgə muradı, kamı
Bir sənə dünyada onun adamı...¹**

Əslində Nizaminin yaratdığı Şirin, Məhinbanu, Leyli, Fitnə, Nüşabə, Nistəndərcəhan kimi qadın xarakterləri qadına antihumanist münasibəti müəyyənləşdirən həmin fikirlərin təkzibinə və Şirinin ölüm səhnəsində şairin dediyi:

**Bil ki, namərd olmaz hər qadın olan,
Dərd çəkməyən kişi pisdir qadından.
Çox gözəl arvad var, mərdlikdə bir şir.
Çox ipək içində şirlər gizlənin.²**

– fikrinin təsdiqinə xidmət edir.

"Leyli və Məcnun"da Nizami şəxsiyyətin xarakterinin formalaşması və münasibətlərinin səciyyəsi üçün mühüm hesab etdiyi daha bir keyfiyyət üzərində dayanır. Bu isə, istənilən şəraitdə ümidsizliyə qapılmamaq, nikbinlik keyfiyyəti-dir:

1. Nizami Gəncəvi. *Leyli və Məcnun*, c.157-158.

2. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin*, s. 343.

Ümiddən əl üzmə, gəl, çarə qılaq,
Göyermək deyildir danədən uzaq.
Ümitsiz bir işdən səbr etsən əgər,
Bir ümid işığı parlaya bilər.
Hər ümitsiz işdə bir çox ümid var,
Qaranlıq gecədən ağ səhər doğar...¹

Bu müddəaya uyğun olaraq, şair şəxsiyyət üçün daha mühüm bir tələb – fəallıq, mübarizlik, iradəli olmaq tələbini irəli sürür və eyni zamanda acizliyi, taleyin əlində oyuncağa çevrilməyi, başqalarının iradəsinə tabe olmağı rədd edir. Şair bu keyfiyyətə malik olmağı məqsədə çatmağın zəruri şərti kimi təqdim edərək yazır:

Nəçin alçaqlara boyun öyirsən?
Oyuncaq olursan namərdlərə sən?
Nə üçün boynuna min yük alırsan?
Zalımın zülmündən razı qalırsan?
Qəlbi yumşaqlığı bir dəfə unut,
Çiyinini dağ kimi ucalıqda tut!
Sən də süsən kimi ipəkdən olsan,
Səni saf torpaq da yaralar, inan!..
Tikantək çiyində tut yarağını,
O vaxt qucaqlarsan gül budağını...²

Zahirən bu fikirlər əsərin ümumi məzmunu və poemanın baş qəhrəmanı Məcnunun xarakteri ilə dissonans təşkil edir. Lakin əslində belə

1. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, c.104.

2. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s.71-72.

deyil: Məcnun məhz acizliyi və başqalarının iradəsinə tabe olmağı bir kənara atıb öz şəxsi səadəti uğrunda mübarizə aparır. Məsələ yalnız bundadır ki, bu mübarizə öz mahiyyəti və forması baxımından son dərəcə fərdi xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə, Məcnun əsas parametrləri cəhətdən olduqca fərdiləşdirilmiş bir obrazdır və bu səciyyəsi ilə Nizami tərəfindən başlıca olaraq tipik keyfiyyətlərlə təqdim olunan digər personajlara qarşı durur. Bu, əsərin faciəvi pafosunu gücləndirən amillərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

"Yeddi gözəl" poeması Nizaminin şəxsiyyətin inteqral keyfiyyətləri haqqında baxışlarını araşdırmaq baxımından daha geniş material verir. Bu, həm əsərin baş qəhrəmanı olan Bəhrəmin xarakteri və münasibətlərinə, həm də poemada mühüm mə'nə yükünə malik yeddi novelanın mündəricəsinə aiddir.

Nizami Bəhram obrazında özünün ictimai idealına uyğun olaraq, borca, sosial vəzifələrə münasibət problemini ön plana çəkmişdir. Bu baxımdan Bəhrəmin hakimiyyətə gəlməsi epizodu diqqətəlayiqdir. Atasının yerinə qoca bir müdrikin taxta çıxardığını eşidən Bəhram böyük qoşun toplayıb Yəməndən İrana yollanır. Bunu eşidən həmin qoca Bəhrama məktub yazır və şahlığın son dərəcə məs'uliyətli iş olduğuna işarə edərək, dolayısı ilə Bəhramı şahlıq iddiasından çəkəndirməyə çalışır. Bəhrəmin cavab məktubu onun can atdığı vəzifəyə aydın münasibətini və cəmiyyət qarşısında məs'uliy-

yətini anladığını əks etdirir.

Həmin məktubda Bəhram yazır:
Mən öz xeyrim üçün bir iş görmərəm,
Püxtəyəm, xamlara könül vermərəm,
Yaxşı adamlara olaram dayaq,
Məsləhətə daim asaram qulaq.
Kim xəta işləsə, gözə almaram,
Cana da, mala da tamah salmaram...
Xeyirxahlar olmaz yanımdan,
Pisləri eylərəm canımdan uzaq.
Yaxşılardan qeyrə nəzərə salmaram,
Yaman adətlərdən bilik almaram...
Sürünü gözləyən çobandan artıq
Rəyyət qeydini çəkərəm sayıq.
Arzu divi mənə azdırın deyil,
Arzum günahımın girovudur bil.
Nəyi bəyənməyə böyük yaradan,
Baş verməz o əməl məndən heç zaman.¹

Lakin Bəhram taxt-taca sahib olduqdan sonra bir növ onun hakimiyyətqabağı proqramını xatırladan bu müddəaların bir çoxunu pozur, verdiyi vədləri unudur. Bir sıra hallarda, "arzu divi" onu yolundan azdırır, Bəhram kefə qurşanaraq, ölkənin problemlərini həll etməyi təxirə salır. "Rəyyətin qeydinə sayıqlıqla qalmaq" əvəzinə, onu Rast-Rövşən kimi zülmkarın ixtiyarına buraxır və nəticədə, ona "sürünü necə gözləməyi" öyrədən çobandan ibrət almaq məcburiyyəti ilə üzləşir. Üzünə çəkinmədən həqiqəti deyən

1. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, s.86.

gözəl Fitnəni onun təkəbbürünə, tərif istəyinə qarşı çıxdığı üçün ölümə məhkum edir, sonradan qızgın başla, xudbinliyin təsiri altında çıxardığı qərarın səhv olduğunu anlayıb peşimanlığın acısını dadır. Beləliklə, Bəhramın həyatı daim əks qütblər arasında keçir, xarakteri bu qütblərin çəkilməsi şəraitində formalaşır. Bu isə, Nizamiyə görə, xeyir və şər qütbləridir. Əslində, xeyirlə şərin mübarizəsi, şəxsiyyətin xarakteri və inteqral keyfiyyətlərinin formalaşmasında onların dialektik ziddiyyətinin rolu "Yeddi gözəl"də bütöv konsepsiya kimi irəli sürülmüşdür. Bəhramın həyatı və fəaliyyətinin yuxarıda göstərilən məqamları ilə tanışlıq Nizaminin əsərin əvvəlində irəli sürdüyü bu fikirlərin mənasını dərinləndirənə anlamağa kömək göstərir:

Xeyirxah olan hümmətli adam
Yaxşılığı özünə peşə edər, çünki yaxşılıq gətirər.
Elə yaşa ki, əgər sənə bir tikan batsa,
Heç olmasa düşmənlərin tən'asına mə'ruz qalmayasan.
Bu deməsin ki, sənə bədbəxtlik basıb
O biri isə gülməsin ki, sənə mükafatın elə budur.
Sənənin əlindən bir kimsə tutmasa da,
Heç olmasa qoy sənə doyuncə təpikləməsin...¹

Şairin xeyir və şər haqqında təlimi yeddi ölkə gözəlinin Bəhrama danışdığı didaktik ruhlu yeddi novellada daha konkret ifadəsini tapmışdır. Həmin novellaların təhlili göstərir ki, Nizami xeyir və şər adı altında əxlaq-mə'nəvi keyfiyyət

1. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. filoloji tərcümə, s.40.

və münasibətlərin ziddiyyət təşkil edən iki kompleksini nəzərdə tutmuşdur. Şairin fikrincə, onlardan birincisi, insanın ağılı, ikincisi isə ehtirasları, heyvani istək və meylləri ilə müəyyən olunur. Bu da Nizaminin şəxsiyyətinin psixoloji məzmunu ilə bağlı yuxarıda şərh olunan mövqeyinə tam uyğundur və bir daha şairin şəxsiyyət konsepsiyasının bütövlüyyəinə və məntiqi bitkinliyinə dəlalət edir.

Göstərilən təlim altıncı ölkə padşahı qızının danışıdığı "Xeyir və Şər" hekayəsində özünün birbaşa in'ikasını tapmışdır. Xeyir və Şər burada şəxsi adlar olsa da, Nizami elə əvvəldən bunu onların mə'nəvi keyfiyyətlərinə və fəaliyyətinə də aid edərək yazır: "Hər ikisinin əməlləri adlarına uyğun idi".¹ Hekayənin məzmunu şairin bu fikrini təsdiq edir. Şər səhrada suyu qurtaran Xeyiri aldadıb gözlərini çıxarır, paltarını və iki qiymətli gövhərini götürüb yola düzəlir. Təsadüfən köçəri bir kürdün qızı Xeyiri görüb evlərinə gətirir və səndən ağacının yarpaqları vasitəsilə Xeyirin gözləri şəfa tapır. Xeyir kürdün qızı ilə evlənir. Sonra başqa bir şəhərə köçərkən Xeyir həmin yarpaqlardan özü ilə aparır və o, ölkə padşahının və onun vəzirinin qızlarını sağaldır, onlarla da evlənir və nəhayət, padşah öldükdə taxta çıxır. Zaman keçir, Xeyir və Şər yenidən rastlaşır, lakin Xeyir öz adına uyğun olaraq, Şəri bağışlayır. Lakin qoca kürd "insanları onun şərindən qurtarmaq" məqsədilə Şəri xəncərlə öl-

1. *Yenə oruda*, s.221.

dürür.

Bu hekayə ilə Nizami insanların xarakteri və münasibətlərində xeyirlə şərin mübarizəsini və xeyirin, xeyirxahlığın qələbəsinə inamını ifadə etmişdir. Eyni inam başqa bir hekayədə – üçüncü ölkə padşahı qızının danışıdığı "Bişr və Məlixa" hekayəsində də öz əksini tapmışdır.¹ Yüksək əxlaqlı Bişr yolla gedərkən külək yoldan keçən qadının çarşabını açır və o, qadının gözəlliyinə valeh olur, ehtiras vücudunu büürüyür. Onun çəkdiyi ahi qadın da eşidir. Lakin Bişr şəhvətə tabe olmağı kişilikdən saymır və bu hissi unutmaq üçün ziyarətə yollanır. Qayıdarkən o, Məlixa ilə yoldaş olur. Məlixa təbiətən bədxah, hər şeyə eyib tutan, hamıdan bədgüman, heç kəsi bəyənməyən və özünü hamıdan ağıllı sayan nihilist bir tipdir. Son nəticədə Məlixa öz xasiyyətinin qurbanı olur və suda batır. Xeyirxah və düz əməlli Bişr onun kisəsindən tapdığı min qızılı ailəsinə çatdırmaq üçün onun evini axtarır. Mə'lum olur ki, onun arvadı da əlindən tənqə gəlibmiş. Bu isə Bişrin yolda görüb aşiq olduğu qadındır. Bişr öz istəyinə çatır və həmin qadınla evlənir. Hekayə "kimin xasiyyəti, əməlləri necədir-sə, qisməti də elədir" fikrini ifadə edir.

Göstərilən iki hekayə Nizaminin Xeyir və Şər anlayışlarını son dərəcə geniş mə'nada işlətdiyini və bu adlar altında bütöv keyfiyyətlər sistemini nəzərdə tutmasını əyani şəkildə sübuta yetirir. Xeyir – xeyirxahlıq, düzlük, səxavət, mərdlik,

1. *Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl*, s.177-191.

səmimilik, təvazökarlıq, halallıq, zəhmətkeşlik və s. kimi keyfiyyətləri, Şər – bədxahlıq, kinlilik, yalançılıq, xəsislik, xəyanətkarlıq, lovğalıq, təkbəbbür, müftəxorluq və s. kimi xasiyyətləri ehtiva edir.

Şəxsiyyətin inteqral keyfiyyətlərinin in'ikası baxımından poemadakı daha iki novella maraqlıdır. Bunlar qara geyimlər şəhərindən bəhs edən birinci və "Mahanın hekayəsi" adlanan beşinci novellalardır.¹ Hər iki hekayə "insan istəklərinin, ehtiraslarının əsiri olmamalıdır" prinsipi üzərində qurulmuşdur və "çox istəyən azdan da olar" həqiqətini isbatlamağa xidmət edir. Sonuncuda Nizami yalançılıq mövzusunda da toxunur və bunu "şeytan xisləti" kimi qiymətləndirərək yazır:

**Bə'zi divxasiyyət insanlar da var,
Adəm övladını yoldan çıxardar...
Yalana doğrudan pərdə tutarlar,
Bə'zən də ki bala zəhər qatarlar.
Sönükdür hər zaman yalan xəyallar,
Yalnız həqiqətdə ölmez qüvvə var...²**

Şair yalanın insana fəlakət, düzlük və həqiqətpərəstliyin isə səadət gətirməsi fikrini ikinci novellaya daxil etdiyi "Süleyman və Bilqeyis" əhvalatı ilə də əsaslandırmağa çalışmışdır.

Şəxsiyyətin inteqral keyfiyyətləri haqqında Nizaminin baxışları bir çox yeni cəhətləri ilə so-

1. *Yenə orada*, s.135-163, 209-234.

2. *Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl*, s.222.

nuncu əsəri olan "İsgəndərnamə"də də öz əksini tapmışdır. Şair özünün kamil şəxsiyyət konsepsiyasına uyğun olaraq, burada yenidən hər bir şeydə orta həddi gözləmək ideyasını irəli sürür. Məsələn üçün, israfçılığın ziyanlı olduğunu söyləməklə yanaşı, xəsisliyin də fayda gətirmədiyini qeyd edir.¹ İnsan elə yaşmalıdır ki, başqalarına xeyir verməyi halda, ziyan da vurmaz.² Nizami yenidən ümitsizliyə qapılmağı rədd edir, necə çətin vəziyyət olursa-olsun, "çarə qapısını üzünə bağlamamağı" məsləhət görür.³ Şair dözümlülüüyü, iradəli və əzmkar olmağı ən mühüm keyfiyyət kimi qiymətləndirərək yazır:

**Məğlub olan zaman uca görünmək,
Dağılan vaxt özünü cəmləmək.
Şam kimi içəridən ciyəri yandırmaq,
Dışarıdasa şadlıqla şöhlənmək...⁴**

Nizamiyə görə, əksər insanların ümitsizliyi, başqalarına olan inamsızlığı müvəqqəti uğursuzluqlardan, ötəri məqsədləri böyük niyyət saymasından irəli gəlir. Lakin şair oxucusuna tövsiyə edir ki, "cahan qəmə dəyməz, şadlığa meyl et!", əhəmiyyətsiz şeylərdən ötrü kədərənməmək üçün insan qarşısına real vəzifələr qoy-

1. *Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. filoloji tərcümə*, s.69.

2. *Yenə orada*, s.69.

3. *Yenə orada*, s.111.

4. *Yenə orada*, s.193.

malıdır.¹ İnsan həyatın mənasını əbədi dəyərlər kontekstində araşdırmalı və yer üzündə vəzifəsi ni dərk etməlidir:

**Hər şeyi özünçün ökmək nə yarar?
Dünyada hesabsız ruzi yeyən var!
Keçənlər zəhmətlə əkdilyi bağdan,
Gələnlər meyvəni dermiş hər zaman.
Keçənlər bilir çox şey əkməşdir bizə,
Biz də ökməliyə gənc nəslimizə.
Dünya bir tarladır, diqqətlə baxsaq,
Hamı bir-birinə cütçüdür ancaq.²**

Belə olan halda, var-dövlət dalınca qaçmaq, sərvət toplamağı həyatın məna və məqsədinə çevirmək əbəsdir. Şair İsgəndərin Nüşabə ilə görüş səhnəsində, həmçinin "Qibtli Mariya və onun kimiya hazırlaması", "Yoxsul çörəkçi və onun varlanması" kimi hekayələrdə bu fikri məntiqi şəkildə əsaslandırır. Həyatın mənasını və insanın yer üzündəki missiyasını düzgün anlayan şəxsiyyət yaşayışını və başqaları ilə münasibətlərini də düzgün qura bilir. Şair bu mövqeyini əsərin son hissəsində təsvir etdiyi ideal cəmiyyətin təmsalında əyaniləşdirir.

İdeal cəmiyyətdə yaşayan insanlar hansı keyfiyyətlərə malikdir? Onlar doğruluqdan başqa bir şey bilmirlər. Əyrilik, yalan onlara yaddır. Onlar bir-birinə köməyi özlərinin vəzifəsi sayırlar. Heç kəs üstünlüyə can atmır, hamının mali

1. Nizami Gəncəvi. *Isgəndərnamə. filoloji tərcümə*, s.353.

2. Nizami Gəncəvi. *Isgəndərnamə*, s.386.

bərabərdir. Onlar oğruluq, xəbərçilik bilmir, bir-birinin nöqsanlarına göz yumurlar. Birgə sevinir, birgə kədərlənirlər, onlar qan tökmürlər, tələbatlarını zəruri olan həddə ödəyirlər. Qızıl və gümüşlə onları aldatmaq mümkün deyil və s.¹

Bütün bunlar şəxsiyyətin mə'nəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, onun özünə və başqalarına münasibətinin xarakteri barədə Nizami ideyalarının ümumiləşdirilməsi və məntiqi yekunlaşdırılması idi. Həmin ideyalar bu gün üçün də aktualdır və yəqin ki, bəşəriyyət durduqca öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayacaqdır.

1. *Yenə orada*, s.573-576.

IV FƏSİL

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında liderlik və idarəetmə psixologiyası məsələləri

Nizami Gəncəvini ensiklopedik biliklərə, güclü müşahidə qabiliyyətinə və nadir analitik tefəkkürə malik bir sənətkar kimi şəxsiyyət problemi özü-özlüyündə maraqlandırmırdı. Dahi müfəkkirin şəxsiyyətin mahiyyəti, təşəkkülü, sosial-psixoloji məzmunu, inteqral keyfiyyətləri və kamilliyə çatması yolları ilə bağlı axtarışları daha yüksək bir vəzifəyə – şairin ictimai idealından doğan ədalətli dövlət ideyasına, insanın hədsiz fiziki, zehni və mə'nəvi imkanlarını tam reallaşdırmağa, onun ahəngdar inkişafına şərait yaran mükəmməl ictimai quruluş nəzəriyyəsinə tabe edilmişdir. Daha dəqiq desək, bunlar bir problemin üzvi, dialektik vəhdət təşkil edən iki cəhəti kimi Nizami zəkasını bütün həyatı və yaradıcılığı boyu məşğul etmişdir.

Dövlətin mahiyyətini və onun ictimai həyatda təşkilədiçisi rolunu, tənzimləyici funksiyasını ən

müasir elmi baxışlara uyğun şəkildə anlayan Nizami, ilk növbədə, belə bir ilkin prinsipləndən çıxış edirdi ki, "dövlət anlayışı ilə zülm anlayışı bir araya sığa bilməz. Dövlət məzhəbində zülm haramdır. Zülm edən adam dövlətlə dost ola bilməz". Dövlətin başına keçmiş zalım padşahi, şair "samanlığa girmiş eşşəyə" bənzədir və "eşşəyə deyil, samanlığa yazıq" deyir.¹

Bu prinsipə uyğun olaraq Nizami "Xəmsə"də "dövlət başçısı necə olmalıdır?", "dövlət başçısının həqiqi liderə çevrilməsinin şərtləri hansılardır?", "idarəetmə işi necə təşkil olunmalıdır və burada psixoloji amillərin rolu və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?" – kimi suallara cavab axtarmışdır. "Xəmsə"-nin təhlili göstərir ki, şairin bu məsələlərə dair baxışları "Sirlər xəzinəsi"ndən "İsgəndərnamə"yə qədər müəyyən təkamül yolu keçmiş, həm lirik ricətlərdə, həm dövrünün ayrı-ayrı hökmdarlarına müracətlərində, həm də Xosrov, Bəhram, İsgəndər kimi hökmdar obrazlarının təqdimi və səciyyəsində öz əksini tapmışdır.

Bəri başdan belə bir cəhəti qeyd edək ki, Nizami dövrün poetik ənənəsinə uyğun olaraq, əsasən şahları öz əsərlərinə baş qəhrəman seçmişdir. Lakin şair həmin personajlara tam fərqli bir münasibət ifadə etmişdir ki, bu da əsl ədəbi novatorluq və cəsəret nümunəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Nizamiyə qədərki farsdilli ədəbiyyatda şahla-

*1. M.Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami.
Bakı, 1991, s.212.*

rın hakimiyyət hüququ irsi prinsipə görə əsaslandırılırdı və onlar hansısa ilahi verginin daşıyıcısı sayılırdılar. Bu təsəvvür xüsusi "fərr" anlayışı ilə ifadə olunurdu. "Fərr" dedikdə, şahın başı üstündə halə şəklində mövcud olan ilahi nur nəzərdə tutulurdu. "Fərr" anlayışı məsələn, Nizaminin birbaşa ədəbi sələfi sayılan böyük fars şairi Əbülqasim Firdovsinin "Şahnamə"sində geniş əksini tapmışdır.¹ Nizami isə "fərr" konsepsiyasını kökündən yanlış sayaraq rədd etmiş və öz baxışlarını ona qarşı qoymuşdur. Şairin fikrincə, liderlik keyfiyyəti ilahi vergi ilə deyil, şəxsiyyətin sosial münasibətlər sistemində formalaşmış təkmilləşən əxlaqi-mə'nəvi xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur ki, burada əsas şərt liderin bir şəxsiyyət kimi kamilliyi, birgə fəaliyyəti və münasibətləri düzgün təşkil edib tənzimləmək qabiliyyəti, insanlara ədalətli, həssas münasibəti və bütün bunların nəticəsi kimi meydana çıxan şəxsi nüfuz və tə'siridir. Xosrov Pərviz, Bəhrəm-Gur və Makedoniyalı İsgəndər kimi tarixi şəxsiyyətlərin bədii təqdiminin xarakteri şairin bu mövqeyini əyani şəkildə nümayiş etdirir. Beləliklə, Nizami əslində liderliyin xarizmatik konsepsiyasını rədd etmiş olur.

Nizamiyə görə, liderlik keyfiyyəti irsən də keçə bilməz. Şair "Leyli və Məcnun"da oğlu Məhəmmədə müraciətlə dediyi:

1. Бу барədə бах: Е.Э.Бертельс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

Ad və nəşəb (məşə) kiçik yaşlı üçündür,
Böyük ağacın nəslini axtarılmaz.
O yerdə ki, böyük olmağın lazımdır,
Mənim oğlum olmağın sənə faydası yoxdur.
Aslan kimi özün ordu qıran ol!
Öz xislətinin övladı ol!..¹

—sözlərində həmin mövqeyi aydın şəkildə ifadə etmişdir. Deməli, şair liderliyin şəxsiyyətin irsi mənsubiyyət və yüksək məşəyə ilə deyil, "öz xisleti" ilə, yə'nə mə'nəvi-psixoloji xüsusiyyətləri ilə şərtlənən bir keyfiyyət olması ideyasını irəli sürür. Nizamiyə görə, Xosrovun Sasani hökmdarı Hörmüzün, Bəhrəmin isə başqa bir Sasani şahı Yazdığürdün oğlu olması onların ölkəyə başçılıq etməsi üçün hələ kifayət deyil. Ona görə, hər iki tarixi şəxsiyyət Nizami əsərlərində şahlığa layiqliyini və dövlətə başçılıq etmək qabiliyyətini sübut etməli, liderlik iddialarını əsaslandırmağa olurlar. Nizami İsgəndərin, guya, İran şahları nəslindən olması barədə saxta tezişi rədd edib, onun Makedoniyalı hökmdarı Feyləqusun (Filippusun) oğlu olduğu barədə tarixi həqiqəti irəli sürməklə də, mahiyyətə özünün həmin ideyasının təsdiqinə çalışmışdır. İsgəndərin İran şahları nəslindən olması fikrini ortaya atırlar, bu yolla onun İran taxtına yiyələnməsinin "fərr" konsepsiyasına uyğunluğunu əsaslandırmaq məqsədi güdmüşlər. Nizami isə bu fikri təkzib edərək, İsgəndərin İran taxtına şəxsi şücaət və qəhrəmanlığı, əqli və mə'nəvi keyfiyyətləri

1. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. filoloji tərcümə, s.51.

sayəsində yiyələndiyini göstərmişdir.

Nizaminin liderliyin xarizmatik konsepsiyasını və irsən keçməsi ideyasını rədd etməsi, heç də onun "İstənilən adam lider ola bilər" mövqeyində dayanması demək deyildir. Şair bu məsələdə, şübhəsiz, şəxsiyyətin fitri-genetik keyfiyyətlərinin, psixofiziki kompleksinin rolunu nəzərə alırdı. Lakin hər halda, liderliyin sosial münasibətlər və fəallıq, əqli-mə'nəvi kamilləşmə prosesində əldə edilən keyfiyyət olması fikrini dö-nə-dönə vurğulayırdı və əsas diqqəti problemin bu aspektinin açıqlanmasına yönəldirdi. Şairin həmin məsələyə dair fikirlərinin müfəssəl şərhinə keçməzdən əvvəl bir məsələ üzərində də dayanmaq lazımdır.

Mə'lumdur ki, müasir psixologiya elmində liderliklə yanaşı, "rəhbər" anlayışı da mövcuddur. Rəhbərin liderdən başlıca fərqi onun rəsmən təyin olunması və ya seçilməsindən ibarətdir. Nizami əsərlərində irsi hüquqa əsasən və ya zorakı yolla hakimiyyətə yiyələnən şahlar öz statusu baxımından rəhbər anlayışına daha çox uyğun gəlir. Orası da bəllidir ki, çox zaman kortəbii şəkildə irəli çıxan və statusunun ən mühüm göstəriciləri nüfuz və təsirdən ibarət olan lider rəhbər olmaya da bilər. Böyük şair humanist dünyagörüşünə uyğun olaraq, rəhbərin həm də lider keyfiyyətlərinə malik olmasını, yəni bu iki statusun bir şəxsin simasında təcəssüm etməsini məqsədəuyğun sayırdı. Nizami yaxşı anlayırdı ki, rəhbər və liderin müxtəlif şəxslər olması

cəmiyyətdə münaqişə ehtimalının mövcudluğuna şərait yaradır, ictimai asayiş və sabitlik üçün potensial təhlükə törədir. Şairin öz dövründə baş verən və tarixdən də yaxşı bəlli olan hadisələr bu fikrin düzgünlüyünü sübut edirdi. Odur ki, Nizami şahların taxt-tacın onlara verdiyi hüquq və səlahiyyətlərlə, sanksiyalar sistemi ilə yanaşı, öz təbəələri arasında şəxsi nüfuz və təsire malik olmasını, beləliklə, ölkənin həqiqi lideri keyfiyyətini qazanmasını mühüm bir şərt kimi irəli sürürdü. Şairin öz yaradıcılığında liderlik və idarəetmə məsələlərinə geniş yer verməsi də məhz bu mövqeyin nəticəsidir.

"Sirlər xəzinəsi"ndə Nizaminin bu problem ətrafında əsasən didaktik planda verilmiş mülahizələri ilə rastlaşırıq və şair əsərə daxil etdiyi kiçik hekayələrlə həmin mülahizələri bədii şəkildə əsaslandırmağa çalışmışdır. Bu baxımdan, əsərin "Ədaləti qorumaq və insafa riayət etmək haqqında" adı daşıyan ikinci "məqaləti" daha çox diqqəti cəlb edir. Həmin parça bütövlükdə şah müraciətlə yazılmışdır və bu müraciətin əsasında bir ideya – ədalətli olmaq, zülmü boşlamaq, xalqa münasibətdə diqqətli və qayğıkeş olmaq ideyası dayanır:

...Əgər sən şahsansa, şahlıq mülkünü abad et,
Əgər gövhərsənsə, ilahi tacını abad et.
Bu mülkətin hökranlığı və işi sənindir
Sənəni gər, bunlar hamısı sənənin sənənin gər...

Adillik xeyrxahlıq güdməkdir,
Bu, xalqdan xilas olmaq üçün böyük sənətdir.
Ölkənin və qoşunun xeyrxahı olsan,
Bütün ölkə və qoşun da sənə yaxşılıq diləyəcəkdir.
Məmləkətin evini yıxan siltəkarlıqdır
Əbədi səadət xalqı az incitməkdən hasil olur.
Qabaqda aqibət var, gəl ondan qabaq
Öz əməllərini gözdən keçir və fikirləş.
Xalqın rahatlığını tələb et, zülm nədir?
Bu işin hasilı xəcalətdən başqa nə ola bilər?'

Göründüyü kimi, Nizami ədalətli olmağın zəruriliyini həm də şahın öz mənafeyi baxımından əsaslandırır: təbəələlərə qarşı ədalətli, xeyrxah münasibət onların qəlblərinin fəth olunması ilə nəticələnir və bu təqdirdə onların hökmdara münasibətində qorxu hissi deyil, sevgi və minnətdarlıq duyğuları üstünlük təşkil edir. Zülm və siltəmə isə hakimiyyətin dayaqlarının sarsılması və son nəticədə xəcalətə, peşimanlığa gətirib çıxarır.

Nizami bu müddəaları "Nuşirəvanla vəzirə ilə bayquşların söhbəti" adlı ibrətəməz bir hekayə ilə əsaslandırmışdır. Alloqrik səciyyə daşıyan bu hekayədə Nizami tarixdə "Ənuşirəvani-adil" (ədalətli Ənuşirəvan) adı ilə məşhur olan Sasani hökmdarının həyatından xəyali bir epizod təsvir edir. Vəzirə ilə ov zamanı yolu xaraba bir kəndə düşən Nuşirəvan iki bayquşun toyqabağı söhbətinin şahidi olur və bayquşlardan birinin o birinə: "əgər hökmdar budursa, mən sənə süd

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. filoloji tərcümə, s.86-88.

bahası olaraq, yüz min belə xaraba kənd verərəm" deməsi, onun əhvalında ciddi təbəddülatə səbəb olur. Zülmü və zorakılığı hakimiyyətinin başlıca prinsipinə çevirmiş Nuşirəvan öz siyasətinin acınacaqlı nəticələrini görüb, dərin mə'nəvi-psixoloji sarsıntı keçirir və bundan sonra ədalət qanunlarını bərpa edib adının tarixə "Adil" kimi düşməsinə nail olur.

Bu epizod Nizamının nə üçün yuxarıda şahə mücaritlə "öz əməllərini gözdən keçir və fikirləş" deməsinin səbəbini aydınlaşdırır. Şairin fikrincə, hər bir lider (rəhbər) vaxtaşırı olaraq öz fəaliyyətinin nəticələri barədə, ilk növbədə, özünə hesabat verməli və real nəticələrin əsasında fəaliyyətinin prinsipləri və təşkilində zəruri təşhihlər etməlidir. Bu, həm onun keyfiyyətə təkmilləşməsinə, həm də nüfuzunun qorunmasına şərait yaradır.

Nizami bu istiqamətdə fikirlərini "Sirlər xəzinəsi"nin dördüncü "məqaləti"ndə də davam etdirir. "Ədalətdən gözəl hünər yoxdur!" – deyən şair yenə üzünü hökmdarlara tutaraq yazır:

**Zülm etmək bəyənən eməl deyil, çünki bu,
Öz üzünü suyunu (abrını) və xalqın qanını tökmək deməkdir...
Dadlara çat, xalqın hümmətindən qorx,
Gecə yarısı zülmkar ölümdən edilən ah və əfqanlardan qorx!**

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. filoloji tərcümə, s.90.

Zülm qılıncını onların yolundan uzaq ele ki,
Onların zəhərli oxları sənə döyməsin.
Ədalət padşahlığının əsas şərtidir.
Cahanın qəddarlığı onsuz da bize bəsdir...¹

Bu misraların ardınca verilmiş "Qarı və Sultan Səncərin hekayəsi" şairin fikirlərinin düzgünlüyünü əyani şəkildə sübuta yetirir. Sərxoş darğa tərəfindən öz evində döyülüb təhqir olunan, böhtana məruz qalan qarının küçədən keçən Sultan Səncərin ətəyindən tutub ölkədəki haqsızlıq və zülmə şikayət etməsi və "sən ondan ötrü şahsan ki, zülmü azaldasan, başqaları xəstə olarsa, sən onlara dərman verəsən",² deməsi Nizaminin liderlik və idarəetmə üsulu ilə bağlı baxışlarını aşkarlamaq nöqtəyi-nəzərindən mühüm məna yükünə malikdir. Şair bu hekayə ilə nə demək istəyir?

Birincisi, hər bir lider öz mə'murlarının fəaliyyətini və onların insanlarla rəftarını daim nəzarət altında saxlamalıdır. İkincisi, vaxtaşırı olaraq, insanların şikayət və istəklərini dinləməli və öz fəaliyyətində bunları nəzərə almalıdır. Bunun üçün ilk növbədə, adi insanların səsinin ona çatmasında normal şərait yaratmalıdır. Əgər Sultan Səncər şikayətləri dinləmək üçün normal imkan yaratsaydı, qarı küçədə onun ətəyindən tutmağa məcbur olmazdı. Üçüncüsü və ən mühümü, Nizami qarının dili ilə demək istəyir ki, hakimiyyət

1. Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi. filoloji tərcümə*, s.99-100.
2. *Yenə orada*, s.102.

yət yalnız səlahiyyət və məziyyət deyil, həm də bəlkə ondan da artıq, məs'uliyət və borcudur. Hər bir lider insanlar qarşısında bu məs'uliyəti dərk etməli və öz borcunu layiqincə yerinə yetirməlidir. Onun bir lider kimi nüfuzu və tutduğu məqama layiq olub-olmaması son nəticədə bu amillə müəyyən olunur.

Nizami əsərə daxil etdiyi "Zülmkar padşah və düzdənmiş kişinin hekayəsi" ilə lider üçün daha vacib bir keyfiyyəti açıqlayır. "Lider daim tənqid üçün açıq olmalıdır, əks təqdirdə o, həqiqətin və inkişafın qapısını öz üzünə bağlamış olur" – hekayədən çıxan başlıca nəticə budur.

"Sirlər xəzinəsi"ndəki "Cavan şahzadə və onun qoca düşmənləri" adlı hekayə Nizaminin idarəetmədə psixoloji məqamlara necə böyük əhəmiyyət verdiyini göstərmək baxımından son dərəcə maraqlıdır. Hekayədə Mərvdə yenidən hakimiyyətə gəlmiş gənc şahzadə təsvir olunur. Onun idarəetmə işində tətbiq etmək istədiyi yeniliklər köhnə, yaşlı və dövlət mə'murlarının müqavimətinə rast gəlir və həftə qiyam təhlükəsi yaranır. Bundan pərişan olan şahzadə yuxuda müdrik bir qoca görür və həmin qoca ona cəsarətli olmağı, dövlət aparatını öz əleyhdarlarından təmizləməyi tövsiyə edir və obrazlı şəkildə deyir:

Buda köhnə budağı, yeni pöhrə görərsən,
Tezə, cavan budaqdan tezə behrə görərsən.
Sel qoymasa işləsin kökü yerə çinarın,
Uzanarmı əlləri fələklərə çinarın?

**Göz açmasan kor qalar öz yerində bulaqlar,
Coşmaz yerin qəlbində, gözlərində bulaqlar.¹**

Bu hekayə ilə idarəetmə işində sosial stereotiplərdə mühafizəkarlıq məsələsinə, başqa sözlə, köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi probleminə toxunan Nizami köhnə dövlət mə'murlarının mühafizəkarlığını, ilk növbədə, psixoloji amillə izah edir. Şairin fikrinə, onlar öz stereotiplərinin əsiri olaraq yeniliyi psixoloji cəhətdən qəbul edə bilmir və hər vasitə ilə islahatlara mane olmağa çalışırlar. Odur ki, köhnə psixologiyanın, ətalətli təfəkkürün, mühafizəkar stereotiplərin daşıyıcıları ilə idarəçilikdə, ictimai həyatda yenilik və dəyişikliklərə nail olmaq mümkün deyildir. Nizamının bu fikirləri yaşadığımız dövr üçün də olduqca aktual səslənir.

Nizamının "Xəmsə"yə daxil olan ikinci əsəri "Xosrov və Şirin" məhəbbət mövzusunda yazılsa da, burada liderlik və idarəetmə psixologiyası ilə bağlı məsələlər geniş yer tutur. Əslində bu problem əsərdə məhəbbət xətti ilə paralel şəkildə inkişaf etdirilir və müxtəlif cəhətlərdən şərh olunur. Bu faktın özünün də böyük mə'nası vardır. Əgər birinci xətt Xosrovun daxili kamilləşməsinə, yüksək əxlaqi-mə'nəvi keyfiyyətlər qazanmasına xidmət edirsə, ikinci xətt onun bir ölkə başçısı kimi real, praktik fəaliyyətini, bu sahədəki səhvlərini, mübarizələrini və uğurlarını əks etdirmək funksiyasını yerinə yetirir.

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, s.131.

Əsərdə liderlik və idarəçilik problemi ilə bağlı Nizamının ilk mülahizələri Xosrovun atası Hörmüzün hakimiyyəti dövrünün təsviri zamanı irəli sürülür. Çoxlu nəzir-niyazdan sonra Xosrovun simasında özünə varis əldə etmiş Hörmüz "Ədalət bayrağını daha da yüksəyə qaldırır" və "zalımın qolunu bağlayır":

**Dedi: "Carçı, çağır! Eşitsin aləm,
Hər kim zülm ələsə, görəcək sitem.
Əgər bir at gedib girsə tarlaya,
Biri bağdan meyvə, gül oğurlaya,
Birisi naməhrem qadına baxsa,
Bir gözəl evinə yadı buraxsa,
Ən ağır cəzama olacaq düçar!"
Şah and içdi, dedi, sınımaz bu ilqar.¹**

Göründüyü kimi, Hörmüzün fərmanının əsasında şəxsiyyətin və mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsipi, həmçinin əxlaqi təmizlik ideyası dayanır. Lakin bu fərmanı ilk pozan elə Hörmüzün öz ciyərparası, gənc şahzadə Xosrov olur. Bu xəbəri Hörmüzə çatdırırlar. Şah çətin bir vəziyyətə düşmüşdür. Saray əhli haqlı olaraq deyir:

**Əgər bu işi sənin oğlun deyil, özgəsi ələsəydi,
Sən onun ev-eşiyini dağıdardın.
Bəll, qan alan bir damara yüz neşter vura bilər,
Amma öz damarına gələndə əli titrər...²**

1. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s.56-57.

2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, filoloji tərcümə, s.58.

Lakin Hörmüzün "əli titrəmir". O, qətiyyətlə öz oğlunu layiqincə cəzalandırır. Xosrov bütün saray əhli qarşısında üzr istəyir və atasından bağışlanmasını xahiş edir. Nizami bu hərəkətə öz münasibətini belə bildirir:

**Doğma bir övlada əvvəl nə sayaq,
Ədalətlə ceza verilir di bax!
Hanı o ədalət, o insaf hanı?
Vere öz oğluna belə cəzanı.
İndi yüz yoxsulun tökülə qanı,
Nahaq qan tökənə bir ceza hanı?'**

Beləliklə, Nizami liderlik və idarəetmə psixologiyası baxımından mühüm bir ideya irəli sürür. Bu da liderin obyektivliyi və mütləq ədalətliyi ideyasıdır. Şairə görə, həqiqi lider başçılıq etdiyi sosial qrupun bütün üzvlərinə eyni gözlə baxmalı, istənilən hərəkətin qiymətləndirilməsində obyektivliyə dönmədən, ardıcıl şəkildə riayət etməlidir. Bu cür davranış qrup üzvlərinin psixologiyasına təsir göstərməklə, onların liderə münasibətində dərhal əksini tapır və liderin nüfuzunun yüksəlməsinə, onun təqlid üçün nümunəyə çevrilməsinə səbəb olur.

Xosrov cəzalandırıldıqdan sonra babası onun yuxusuna girir və təsəlli verərək, evində məclis qurduğu kəndliyə verilmiş taxtının əvəzinə şahlıq taxtı əldə edəcəyini bildirir. Bu epizodun mühüm mənası vardır. Xosrov hakimiyyətin

1.Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s.59.

qanuni varisi olsa da, şahlıq taxtına birdən-birə yetişmir. Bunun üçün o, Şirinin təsiri altında dəyişib kamilləşməli, rəqibləri ilə mübarizədə özünü təsdiq etməli, bir sözlə, liderlik iddiasının əsassız olmadığını sübuta yetirməlidir. Nizami məsələni məhz belə qoyur.

Tezliklə Xosrov hakimiyyətə çatmaq yolunda ilk ciddi maneə ilə üzlaşır. Atasının düşmənləri onu gözəndən salmaq üçün Xosrovun adına pul sikkələri vurub, müxtəlif yerlərə göndərirlər. Hörmüz bundan xəbər tutub qəzəblənir. Müdrik Büzürgümidin məsləhəti ilə Xosrov ölkəni tərk edib Azərbaycana – Şirinin yanına gəlir. Bir müddət sonra Hörmüz vəfat edir və bunu eşidən Xosrov İrana qayıdır və taxta çıxır. Nizami Xosrovun hakimiyyətinin çox davam etməyən bu dövrünü təsvir edərək yazır:

**O cavan şah gəlib uğurlu vaxtda
Öz məmləkətində oturdu taxtda...
Dünyanı tikdirdi, abad eylədi,
Fitnədən ölkəni azad eylədi.
O qəder zəllilə oldu pasiban
Çıxdı Nuşirəvan xalqın yadından.
Məmləkət işini qurtardı, sonra
Başladı yenə də qonaqlıqlara.
Günləri həmişə ovda keçirdi,
Ovlayır, quşlayır, şərab içirdi...'**

1.Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s.112.

Göründüyü kimi, idarəetmə sahəsində müəyyən müsbət addımlar atsa da, Xosrov hələ liderlik məs'uliyətini dərk etmir və az sonra "məmləkət işini" bitmiş hesab edib kefə qurşanır. Bu məs'uliyətsizliyi tezliklə onun taleyində öz əksini tapır:

Xosrov Bəhram Çubin kimi ağıllı və güclü bir rəqiblə üzlaşır. Nizami bu epizodu təsvir etməyə başlayarkən ağıl və düşüncənin ordudan, qoşundan güclü olması fikrini irəli sürür:

**On adam öldürər bir qılınc əgər
Düşüncə ordunu salar dərbəder.¹**

Şairin fikrincə, Bəhram məhz düşüncəsinin gücü sayəsində Xosrovu taxtdan salmağa nail olur. Bəhram insanlara məqsədyönlü təsir (inandırma və təlqin vasitəsilə) göstərərək, tədricən onları Xosrovun əleyhinə qaldırır. Bu zaman onun vurğuladığı cəhətlər Xosrovun "uşaq olması", "bir rudun səsinə bir ölkəni bağışlaması", kefcilliyi və "eşqbazlığı"dır.² Əslində bu epizodla Nizami rəhbərlə liderin konfliktini təsvir etmişdir. Bəhram ictimai rəyə davamlı təsiri nəticəsində müvəqqəti də olsa, ölkənin faktik lideri səviyyəsinə yüksələ bilmişdi. Nizamının "rəiyyəti şahın əleyhinə qaldırdı", "şah rəiyyəti özündən dənük gördü", "rəiyyət hər tərəfdən baş qaldır-

1. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin*, s.114

2. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin. filoloji tərcümə*, s.111-112.

dı"¹, kimi ifadələri Bəhramın həqiqətən böyük nüfuz qazanması və xalqı ardınca apara bilməsindən xəbər verir. Rəsmi şah olsa da, ölkədə nüfuzu olmayan, liderlik statusuna hələ yetişməyən Xosrov "bu qovğada başını götürüb aradan çıxır"² və yenə də Şirinin yanına gəlir. Hakimiyyət cəbhəsində uğursuzluqla üzlaşan Xosrov Şirinin eşqi ilə təsəlli tapmağa çalışır, lakin Şirinin ağır tənqidi, kəskin məzəmməti ilə qarşılaşır. Şirinin Xosrova dediyi sözlərdə liderlik səviyyəsinə yüksəlmək üçün daha mühüm bir keyfiyyət qeyd olunmuşdur:

**Dünyanı yaxşı çalışsan tapır,
Cahangirlik durğunluğu sevmir
Hər işdə gecikmək mümkün olsa da,
Padşahlıqda durğunluq olmaz.
Əgər padşahlığa diqqətlə baxsan,
Əzmi itli olan vurub aparıb...³**

Bu sözlərdə "lider fəal, diribaş, əzmkar olmalıdır, süstlüyə, ətalətə yol verməməlidir" – qənaəti aydın şəkildə öz əksini tapmışdır.

Şirinin sözləri Xosrovun fəallığı üçün təkən rolunu oynayır və o, Rum qeysərinin köməyi ilə yenidən taxt-taca yiyələnir. Lakin şahlıq məs'uliyəti ona yenə ağırlıq edir və:

**Qəlbim güllüstana getmək arzular,
Əfsus ayağımda var qızıl cidar.**

1. *Yenə orada*, s.112.

2. *Yenə orada*, s.112.

3. *Yenə orada*, s.138.

**Nə belə cıdarı açmaq mümkündür,
Nə də o zəncirlə uçmaq mümkündür.
Birinindən dərindən xəstələnmişəm
Mümkünmü bir ellən qəminə çəkəm?..¹**

– deyərək mə'nəvi əzablar burulğanında cırpınır. Xosrovun bir şah və bir insan kimi bu iztirab və tərəddüdləri Şirinə qovuşana qədər davam edir.

Xosrovun ikinci dəfə taxta çıxması ilə təxminən eyni vaxtda Məhinbanu vəfat edir və Şirin onun yerinə hakimiyyət başına keçir. Şirinin hökmranlığı Nizaminin təbliğ etdiyi baxışlara tam uyğun şəkildə həyata keçirilir və şair bir ölkə başçısı kimi, Şirinin amalının, niyyətinin yaxşı olmasının, qalan müsbət cəhətlərin də buradan, yəni həmin ali sosial yönümdən doğduğunu xüsusilə olaraq qeyd edir:

**Şirinin əlinə çatanda şahlıq,
Ölkədən hər yana yayıldı işiq.
Ədalətlə etdi rəiyyəti şad,
Məhbuslar olundu həbsdən azad.
Şəhər qapısından bir bac almadı,
Heç bir əkinçidən xərac almadı...
Bolluq oldu, hər şey məhsul gətirdi,
Bir buğda dənəsi yüz dən yetirdi.
Şahın niyyətləri xoş olsa əgər,
Otdan gül yerinə gövhərler bitər.
Pis niyyət bir ağac quru budaqdır
Bolluq xoş niyyətdən yaranacaqdır...²**

*1. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s.151-152.
2. Yəni orada, s.159-160.*

Bir müddət sonra Xosrovla birləşdikdə Şirin eyni idarəetmə prinsiplərini ona da tətbiq etməyə çalışır. "Şirinin Xosrovu elmə rəğbət-ləndirməsi" adlı fəsil bunu aydın şəkildə göstərməkdədir. Şirin Xosrovu "inək kimi ayağı ilə öz südünü vurub dağıtmamağa", "məzlumların ah və qarğışlarından qorxmağa" çağırır, rəhbərlik işini məs'uliyətlə, düşünülmüş şəkildə, ehtiyatlı, təbəələrin əhval-ruhiyyəsini, ehtiyac və arzularını nəzərə almaqla həyata keçirməyin vacibliyini əsaslandırır. Onun Xosrova etdiyi xəbərdarlıq olduqca təsirli və məntiqlidir:

**Dünyada zülm etmək qoçaqlıq deyil,
Rəiyyət bəsləmək çox yaxşıdır, bil.
Qorxuram düz çıxsa, çox da məsəlmiş,
Sevilməyən bir şah belə söyləmiş:
Necə çox yaşayar köhnə bir dövlət?
Rəiyyəte baxmaz, göstərməz rəğbət.
Məndən yaxşı de, ər vardır daha kim
Dünyada tək qalar bir belə hakim.
Güvənər özünə, öz cəlalına
Baxmaz rəiyyəte, qalmaz halına.
Bir zaman çıxaraq bir xoşbəxt insan
Zülmə düşmənlər olar, xalqa məhraban.
Xeyirxahlıq edər o, ildən-ile
Şahlığa başlayar el birliylə...¹**

1. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s.319-320.

Bu sözlər əslində Nizaminin özünün dövrünün hökmdarlarına xəbərdarlıq idi. Həmin xəbərdarlığın mahiyyəti nədən ibarətdir? Nizami demək istəyir ki, əgər rəhbər şəxs öz tabeliyində olan insanlara münasibətdə ədalətli, qayğıkeş, həssas və obyektiv olmazsa, bu, uyğun reaksiya doğurur və həmin insanlar içərisindən onların istək və tələblərinin ifadəçisi olan lider yetişər və kollektivin (Nizamıda "elin") gücü ilə ("şahlığı") ələ alar. Tarix də, müasir dövrümüz də, elmi nəzəriyyə və təlimlər də Nizaminin bu qənaətinin düzgünlüyünü sübut etməkdədir.

Beləliklə, Şirin Xosrovun ölkənin formal rəhbərdən həqiqi liderinə çevrilməsini arzulayır və bunun üçün mühüm şərtlərdən biri kimi elmə yiyələnməyi tövsiyə edir. Xosrov bu məsləhətə əməl edir və müdrik Büzürgümidə çağıraraq, ona elmi-fəlsəfi problemlər ətrafında çoxlu suallar verir. Nizaminin geniş mənzərəsini yaratdığı bu dialoq İsgəndərin hind filosofu ilə söhbətini xatırladır, bununla da şairin "İsgəndərnamə"yə və İsgəndər surətinə təbii olaraq gəlib çıxdığını göstərir. (Eynilə Büzürgümidin Xosrova qırx nəsihət verməsi, Ərəstun, Əflatun və Sokratın İsgəndərə ünvanladıkları "nəsihətnamə"ləri yada salır).

"Xosrov və Şirin"də idarəetmə psixologiyası baxımınlan bir epizod xüsusi maraq doğurur. Həmin parçaya diqqət yetirək:

**Əzəldən dövr eden bu dünya belə,
Xosrov kimi bir şah görməmiş hələ.**

Hüzuruna qəbul başlayan zaman,
Önündə durardı bir cərgə insan.
Varlılar durardı birinci səfədə,
Yoxsullar ikinci, arxa tərəfdə.
Üçüncü sırada əlil, naxoşlar
Bir ayağı gorda qarı, ixtiyar.
Dördüncü sırada ancaq dustaqlar,
Açıq deyil qollar, bağlı ayaqlar.
Beşinci sırada qatil, günahkar,—
Bir əhval soruşub danışmazdılar.
Ümitsiz olmasın bu cür təqsirkar,
Qarşıda əfv əmri asdırardılar.
Gözətçi deyirdi hamıya birdən:
"Arxanda dayanan cərgəyə bax sən!"
Yoxsulu görürdü varlı olanlar,
Çox şükür edirdi bu hala onlar,
Yoxsulun gözüne xəstə dəyəndə
Şükr edib deyirdi: "Mərez yox mende".
Dustaq görəndə xəstə olardı çox şad.
Deyirdi: "Şükr olsun, gözirəm azad".
Qatilə dəyəndə dustağın gözü,
Xoşbəxt görünürdü özüne özü.
Qatil görəndə ki, ümid yolu var
Şükr edib deyirdi: "Canım qurtarar".!

Bu epizod Xosrovun idarəetmədə psixoloji amildən necə məharətlə istifadə etdiyini, insanların düşüncə və əhvalına məqsədyönlü təsirinə mexanizmini göstərir. Şübhəsiz, Nizami düşüncəsinin məhsulu olan bu səhnə böyük şairimizin

idarəetmə işinin, insanlara psixoloji tə'sirin incəliklərinə qədər dərinədən bələd olduğunu nümayiş etdirir.

Nizaminin liderlik probleminə dair baxışlarını araşdırmaq baxımından onun "Leyli və Məcnun" poemasının sonunda Şirvanşah Axsitana nəsihətlərini əks etdirən parça da əhəmiyyətlidir. Nizami şaha nələri tövsiyə edir? Şairin vurğuladığı başlıca məsələlər bunlardır: sayıqlıq, ədalət, səxavət, əzmkarlıq, xeyrxahların günahlarnı bağışlamaq, düşmənlə sülh imkanı varsa, hər b etmmək, qüdrətli olduğun qədər də təmkinli olmaq, nə qədər ağıllı olsan da başqalarının fikrinə biganə olmamaq, sabit xarakteri olmayan adamlardan uzaq gəzmək, hər bir işin sonunu qabaqcadan düşünmək, "doqquz addımla başa gələcək işdə onuncu addımı atmamaq", sözündə bütövlük, yaxına buraxdığın adamları sınamaq, hər kəsə inanmamaq, sirr saxlamağı bacarmaq, ən çətin anlarda belə iradəli olmaq və təbələr qarşısında zəif görünmmək və s.¹

Qeyd olunan keyfiyyətləri, Nizami Xosrov, Bəhram və ən dolğun şəkildə İsgəndər surətində təcəssüm etdirmişdir. Bu işə onu göstərir ki, göstərilən şəxslər tarixi simalar olsalar da, daha çox Nizaminin öz baxış və ideallarını əks etdirirlər. Məsələn, Bəhramın hakimiyyətə gələrkən söylədiyi "ədalət nitqi" əslində şairin özündən obrazın dili ilə bəyan edilmiş fikirləridir:

1. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. filoloji tərcümə, s.256-258.

**İndi ki, taxtı-tac verilmiş mənə,
Elə işlərem ki, tanrı bəyəne.
Allah qoysa, gerek çalışam elə,
Məndən inciməsin bir insan belə.
Mənim dergahımın xas olan qulu,
Mənim kimi gerek düz getsin yolu.
Doğruluq yaxşıdır, uymayın yada,
Birçə düzlükdədir nicat dünyada.
Sağ qulaq düzlükdən eyləsə həzər
Bir çox sol qulaqlar çəkəcək zərər.
Keçər bir neçə gün, mən istirahət
Eyləyib saçaram elə ədalət.
Vəzifəm, sənətim bu olsun gerek,
Zülmkara zülüm, adilə kömək...¹**

Padşahlığının ilk dövründə Bəhram bu nitqində irəli sürdüyü müddəalara əməl edir. Onun ədalətli bir şah kimi təşkilatçılıq bacarığı quraqlıq dövründə bütün parlaqlığı ilə üzə çıxır. Nizaminin təsviri sayəsində gözümüz önündə ekstremal şəraitdə nöqsansız fəaliyyət göstərən əsl lider və ölkə başçısı canlanır:

Quraqlıq nəticəsində ölkədə qıtlıq yaranır. Bunu görə Bəhram ehtiyat ərzaq anbarlarını işə saldırır. Həmin anbarlardan varlılara münasib qiymətlə, yoxsullara işə pulsuz taxıl verilir. Qalan taxıl quşlara tökülür ki, onlar da ölməsinlər. Eyni zamanda Bəhram xəzinə hesabına başqa ölkələrdən taxıl alır, dəvə karvanları ilə ölkəyə gətirir. Beləcə, dörd il davam edən quraq-

1. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, s.95.

lıq dövründə ölkədə yalnız bir nəfər acından ölür. Bunu eşidən Bəhram böyük təəssüf keçirir, pərişan olur, Tanrıya üz tutub bağışlanmasını xahiş edir. Onun bu keyfiyyəti müqabilində Tanrı da mərhəmətini əsirgəmir. Sonrakı dörd ildə ölkədə bir nəfər də ölmür. Əhali artıb çoxalır, ölkə firavanlıq içərisində yaşayır. Bəhramın göstərişi ilə gün iki yerə bölünür: birinci yarısı iş üçün, ikincisi, "eyş" (istirahət) üçün nəzərdə tutulur. Yeddi il ölkə əhalisindən vergi alınmır...¹

Bəhramın daha bir tədbiri xüsusilə maraqlıdır. O, ölkədən altı min "nəğməkar sənətkar – çalğıçı, rəqqas, hoqqabaz" toplayıb dəstələrə ayırır, hərəsini bir şəhərə qəsəbəyə göndərir ki, "həm xalqı xoşlandırınsınlar, həm də özləri xoş olsunlar".² Beləliklə, Bəhram əhalinin yalnız maddi tələbatını deyil, mə'nəvi tələbatını da ödəmək qayğısına qalır. Bu cəhət Nizaminin liderlik və idarəetmə ilə bağlı görüşlərini səciyyələndirmək üçün mühüm göstəricidir.

Lakin görünür, Bəhramın qazandığı müvəffəqiyyət onun başını gicəlləndirir, ölkədəki nüfuzu onu arxayınlaşdırır və o da Xosrov kimi kefər qurşanır. Bundan istifadə edən Çin xaqanı ölkəyə hücum edir. Bu zaman Bəhramın davranışı psixoloji baxımdan maraqlıdır.

Bəhram hər şeydən əvvəl, ölkədəki daxili vəziyyəti öyrənir. O, görür ki, qoşun nazla bəsləndiyindən hər bəşənətini yadırğayıb. Sərkərdələrin

1. Nizami Gəncəvi. *Yeddi gözəl. filoloji tərcümə*, s. 92-95.

2. *Yenə orada*, s. 95.

şaha münasibəti bir mə'nalı deyil, bir çoxları artıq düşmənle gizli əlaqəyə girmişlər. Odur ki, Bəhram tədbirlə hərəkət etmək qərarına gəlir. Ölkəni nəyiblərinə tapşırıb, özü bir müddət qaçıb gizlənir. Bundan xəbər tutan Çin xaqanı qələbəsinə yüz faiz əmin olub kefər başlayır, "düşməninə bəyənmədiyi işi görməklə məşğul olur".¹ Bu barədə dəqiq mə'lumat alan Bəhram özünə sadiq üç yüz atlı ilə hücum keçir, gecə ikən çinlilərin sərxoş və dağınıq əsgərlərini darmadağın edir.

Qələbədən sonra o, qoşunda və sarayda təmizlik işləri aparır. Yenidən əsl liderlik keyfiyyətləri nümayiş etdirən Bəhram bir müddət sonra arxayınlaşıb, yeddi gözəlin əfsanələr aləminə dalır. Ölkədə vəziyyət təzədən pisləşməyə başlayır. Bəhramın etimad göstərdiyi vəzir Rast-Rövşən zülmə, özbaşınalığa və hərc-mərcliyə rəvac verir. Bu yandan da Çin xaqanı hücum keçir. Bəhram yenidən çıxış yolu arayır. Adı bir çoban ona ibrət dərsi verir. Həmin epizoddan bəhs edərkən M.Ə. Rəsulzadə yazır: "...şairin yürütmək istədiyi fikir aşkardır: padşah və ya dövlət başçısı sürüyə cavabdeh bir çoban deyil, bundan daha artıq, sürünün salamatlığı üçün məs'uliyət daşıyan bir köpəkdir. Bu vəzifəni unudaraq kefər dalan və idarəni zalımlara tapşıraraq hökmdarlarla hekayədəki "dişi canavarla cütləşən köpək" arasında heç bir fərq yoxdur. Çöldə rastlaşdığı çobanın vəzifəsində səhlən-

1. Nizami Gəncəvi. *Yeddi gözəl. filoloji tərcümə*, s. 109.

karlıq etmiş köpəyi cəzalandırıldığını görərək göz-
ləri həqiqətə açılan Bəhrama, şair dərhal "həftə-
nin yeddi gecəsini yeddi iqlim gözəlləri ilə keçir-
məyi" tərgidib onu "ədalət gözəlinin" ("peykər-s
əd") qucağına atır".¹

Şəraiti özü üçün tam aydınlaşdıran (bu işdə
yeddi məbusun şikayətini dinləməsi də mühüm
rol oynayır) Bəhram əhalinin gözü qabağında
zalım vəzirə dar ağacından asdırır və iştirak
edənlərə üz tutur:

**Şah dedi: "Kim qalxsə bu cür göylərə,
Ruzgar yıxar onu bu minval yere.
Xəyanətkar olar ellər bədnamı,
Pislərin pisləkdir hər sərəncamı.
Zülm eyləyib əgər şur qaldırsa, bil,
Göndərə məzara onu hər adil.
Sanma ki, dayağı yox ədalətin,
Yer, göy qulluğunda durmuşdur mətin.
Kim salsə dünyada zülmü bağını
Deməli, bağlar öz əl-ayağını"...**²

Bəhramın bu hərəkəti ani çilgünlükdən doğ-
mayıb şüurlü səciyyə daşıyır və psixoloji effekt
əldə olunmasına yönəlmişdir. Ümumiyyətlə,
Bəhramın liderlik üslubu bir çox cəhətdən Xos-
rovun üslubundan fərqlənir. Bəhram başqaları
ilə məsləhətləşməyə, mühüm tədbirləri aşkarlıq
şəraitində həyata keçirməyə və bununla ictimai

1. M.Ə.Rəsulzadə. *Azərbaycan şairi Nizami*, s.214.
2. Nizami Gəncəvi. *Yeddi gözəl*, s.296.

rə'yə istinad etməyə daha çox meyillidir. Bu işə
artıq liderlik üslubunda avtoritarizmdən uzaqlaş-
ma əlamətləridir. Elə həmin cəhət Bəhramı Ni-
zaminin sonuncu əsərinin qəhrəmanı olan İsg-
gəndərə yaxınlaşdırır.

Nizami yaradıcılığında liderlik problemini ilk
dəfə tədqiqat obyektinə çevirmiş professor
Ə.S.Bayramov tamamilə əsaslı olaraq, Nizami
irsində yalnız İsgəndərin ölkənin, xalqın lideri
səviyyəsinə qalxa bildiyini göstərərək yazır: "İs-
gəndər öz fəaliyyətində üç əsas bəlaya qarşı çı-
xır: zülm, nadanlıq, bədxahlıq. Həmin anlayışla-
rın məzmununa fikir verilsə, hər üçü ümumbə-
şəri bəla, böyük insan qrupu və müəyyən ölkə
əhalisinin taleyi ilə bağlı məsələlərdir. Deməli,
Nizaminin əqidəsinə, xalqın, bütün insanların
taleyi ilə bağlı məsələlərin həlli ilə məşğul olmaq
həqiqi liderin əsas sosial funksiyası olmalıdır.

Odur ki, onun yaratdığı ideal lider – model,
təqlidə layiq nadir şəxsiyyət kimi verilir. Bu hal-
da, sosial sirayət və sosial təlqin mexanizmi da-
ha yaxşı işləyə bilər".¹

"İsgəndərnamə"nin geniş təhlili alimin bu fi-
kirlərinin düzgünlüyünü bir daha təsdiq edir. İsg-
gəndərin yüksək liderlik keyfiyyətləri artıq onun
taxta çıxmasının ilk dövründən özünü göstərir.
O, gənc də olsa, maksimalizmdən uzaqdır, odur
ki, "atasından qalan ayinlərdən ağıl qəbul edəni
saxlayır".² İnsanların yaşayışını yaxşılaşdırmaq

1. Ə.S.Bayramov. *Psixoloji düşüncələr*. Bakı, 1994, s.138.
2. Nizami Gəncəvi. *İsgəndərnamə*, filoloji tərcümə, s.74.

sahəsində bir sıra tədbirlər görür, o cümlədən tacirləri, sənətkarları və kəndliləri vergidən azad edir, abadlıq işlərinə xüsusi diqqət yetirir. Müəlliminin "ağıllı məsləhətçi qılıncdan və sərvətdən yaxşıdır"¹ tövsiyəsinə əməl edərək, müdrik filosof Ərəstunu bütün işlərdə özünün məhrəminə çevirir. Nizami bu birliyi İsgəndərin gələcək uğurlarına təminat verən bir amil kimi qiymətləndirir və fikrini daha mühüm bir cəhəti qeyd etməklə yekunlaşdırır:

**Bizim ayağımız süst olsa hərgah,
Zərəş yox, ancaq ki, süst olmasın şah.
Padşahın ayağı sürüşsə artıq,
Çıxar məmləkətdə bir qarışıqlıq...²**

Nizami İsgəndəri məhz "ayağı sürüşməyən" və bununla da hər cür "qarışıqlıq" ehtimalını aradan qaldıran iradəli, cəsur və müdrik bir şəxsiyyət kimi təqdim edir və onun simasında bütün yaradıcılığı boyu inkişaf etdirdiyi prinsiplərin tam, dolğun təcəssümünə çalışır.

İsgəndər ilk liderlik imtahanını zəncilərlə döyüş səhnəsində verir və bu sınaqdan ləyaqətlə çıxır. Ərəstunun məsləhəti ilə zəncilərə qarşı yürüşə başlayan İsgəndər, ən əvvəl, məsələni dinciliklə həll etmək məqsədi ilə gözəl danışıq qabiliyyəti olan yaxın dostu Tutıyanuşu Zəngibar padşahının yanına elçi kimi göndərir. Lakin

1. *Yenə orada*, s.71.

2. *Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə*, s.72.

"divsifət" zəncilər digər elçilərin gözü qarşısında onun başını kəsib qanını içirlər. Dəhşətə gəlmiş digər hey'ət üzvləri qayıdıb hadisəni İsgəndərə nəql edirlər. İsgəndər döyüş əmri verir. Lakin rumlular nə üçünsə cəsarətsiz vuruşur, zəncilərlə ilk döyüşdə çoxlu tələfat verirlər. Bunun səbəbi üzərində düşünən İsgəndər məsələnin psixoloji təsirlə bağlı olduğunu anlayır, başa düşür ki, Tutıyanuşun başına gələn hadisə rumluları vahiməyə salmışdır. O, vəziri Ərəstunun məsləhəti ilə çıxış yolu tapır. Bir neçə zənci əsir tutulur. Onlardan birinin başı kəsilir və qalanlarının gözü qarşısında İsgəndər əspaza əmr edir ki, bu başı bişirsin. Əvvəlcədən xəbərdar edilən əspaz başı aparır, bir müddət sonra qara qoyunun bişirilmiş başını gətirib hökmdarın qarşısına qoyur. Şah hamının iştirakı ilə başı "acgözlüklə" yeyir. Qalan zəncilər azad edilir, onlar qaçıb bu hadisəni öz padşahlarına danışirlar. Eyni zamanda İsgəndərin hərəkəti rumlulara cəsarət verir, onları ürəkli olmağa ruhlandırır. Beləliklə, prof. Ə. Bayramovun yazdığı kimi, "psixoloji təsir üsulunun tapılması və tətbiqi İsgəndərin qələbəsini təmin etdi".¹

Sonuncu qanlı döyüş səhnəsində İsgəndər daha bir lider keyfiyyəti nümayiş etdirir. "Qorxunc" zəncilərin "zərif" rumlulara üstün gəldiklərini gördükdə, özü döyüşə atılır:

1. *Ə.S. Bayramov. Psixoloji düşüncələr*, s.141.

Düşündü: "Mən özüm olaram aslan,
Ayırram özümü bu qorxaqlardan.
İndi ki, qorxmışdur qoşunun qəlbi
Mən özüm aparam gerek bu hərbi"...¹

Bu epizodla Nizami liderin şəxsi nümunə göstərməsinin vacibliyini və əhəmiyyətini göstərmək istəmişdir.

Isgəndər ikinci dəfə İran şahı Dara ilə mübarizədə bir lider kimi özünü təsdiq edir. Uzun illər Yunanıstandan xərac alan Dara Isgəndərin xəracı vermədiyini görüb qəzəblənir. Müdrik Fəriburzun məsləhətinə qulaq asmayıb döyüşə hazırlaşır. Nizami Daranın məğlubiyyətini bir tərəfdən onun şəxsi təkəbbürü və real şəraiti düzgün qiymətləndirə bilməməsi, digər tərəfdən isə onun ölkə daxilində öz sosial dayaqlarını tam itirməsi ilə izah edir. Döyüş meydanında Daranın tək qaldığını göstərən şair yazır:

**Daranın yaxınlığında inanılmışlar yox idi,
Çünki heç kəsin ürəyində ona rəğbət yox idi.²**

Daranın özünə yaxın sərkərdələr tərəfindən öldürülməsi də onun bu vəziyyətini təsdiq edir. Az sonra əhali Isgəndərin onlara qayğıkeş münasibətini görüb "Daranın zülmünün sirlərini açırlar".³ Məlum olur ki, Dara "xalqla ünsiyyətini itiribmiş", ölkədə haqsızlıq, böhtançılıq at oynatmışdır.

1. Nizami Gəncəvi. *Isgəndərnamə*, s.90.

2. Nizami Gəncəvi. *Isgəndərnamə*, filoloji tərcümə s.151.

3. *Yenə orada*, s.167.

dirmiş, xəzinədən oğurluq edilirmiş, ən başlıcası isə:

**Ölkədə tərk oldu sənət, sənətkar,
Heyhat, bundan böyük fəlakəti var?
Sənətkar el çəkmiş öz sənətindən,
Başqa bir sənətə yapışmış cəbrən.
Pəhləvanlıq edər çöldən gələnlər,
Çöldə şahzadələr qarovul çəker.
Əkinçi el qatmış ordu işinə,
Əsgərlər başlanmış əkin-biçinə...¹**

Deməli, Daranın süqutunun əsas səbəblərindən biri, sosial təbəqə və qruplar arasında həddlərin itməsi, nəticədə sabitliyin pozulması, ölkənin mə'nəvi iflasa uğraması olmuşdur. Bunu dərk edən Isgəndərin ilk göstərişi də "hamı öz sənətinin dalınca getsin" olur.² Daradan fərqli olaraq, ağılla hərəkət edən Isgəndər İran əyanlarının toxunulmazlığına təminat verir, ölkəni şahzadələr arasında bölüb bilavasitə idarəçiliyi onlara həvalə edir. Bununla o, ölkə üzərində əsasən mə'nəvi nüfuzunu təmin etməyə çalışır. Onun İranın qədim paytaxtı İstəxrədə taxta çıxması da simvolik səciyyə daşıyır. Lakin bu zaman söylədiyi nitqlə Isgəndər öz hakimiyyətinin prinsiplərini, başqa sözlə desək, liderlik üslubunun mahiyyətini açıqlayır:

1. Nizami Gəncəvi. *Isgəndərnamə*, s.170.

2. Nizami Gəncəvi. *Isgəndərnamə*, filoloji tərcümə s.168.

Öyrəndim o adil, ulu tanrıdan,
 Ədalet yolundan dönmərəm bir an.
 Yoxsula, məzluma olaram kömək,
 Qaranlıq gecəyə parlayan şimşək.
 Ağımla düşüncəm olmuş mənə yar.
 Bu dünya himayəm altında yaşar...
 Nə aciz qarınca, nə də güclü fil,
 Əlimdən bir zərər görməz onu bil.
 Ovcumun içində olsa da, yene
 Dikmərəm gözümü özgə mülkünə.
 Xalq mənə versə də əziyyət, kədər,
 Qiymaram incisin məndən bir nəfər...
 Qaldıraram hər kimin varsa hüneri,
 Zəncirə çəkərəm divanələri.
 Düşkünlər, dilsizlər tapacaq aman,
 Qurtulmaz əlimdən boş yeyib-yatan.
 Vücudu sağlamlar bunu bilməli,
 Sənətdən gerek boş qalmasın əli...
 Kim günah işlətsə, cəzaya çatar,
 Peşiman olursa, ədlim bağışlar...
 Vücudum olmuş həm bulud, həm günəş,
 Bir əlimdə su var, birində atəş...
 Yamanı edərəm yaxşılıqla ram,
 Yaxşılar yamanlıq etsə, qoymaram...¹

Isgəndərin bütün sonrakı fəaliyyəti onun axı-
 ra qədər bu prinsiplərə sadiq qaldığını, onları da-
 ha da inkişaf etdirib təkmilləşdirdiyini göstərir.
 Bu, Nizaminin idealına tamamilə uyğundur. Isgəndəri
 bir ideal lider kimi öz baxışlarının ifadə-
 çisində və canlı təcəssümünə çevirən Nizami

1. Nizami Gəncəvi. Isgəndərnamə, s.187-189.

onun təqdimində bə'zən ən xırda detallara da
 diqqət yetirir, Isgəndərin xarakterinin bütün tam-
 lığı ilə açılmasına çalışır. Bu baxımdan Isgəndə-
 rin taxta çıxma mərasimində sınaq məqsədilə
 ona verilən suallar və gənc hökmdarın cavabla-
 rı maraq doğurur, eyni zamanda Isgəndərin bir
 lider kimi fəaliyyətinin nə qədər şüurlu səciyyə
 daşdığını nümayiş etdirir:

"Padşahdan soruşdu bir igid oğlan:
 "Xalq neçin alçaqda, sən ucadasan?
 Deyirsən hamı bir yoldaş, ancaq
 Nədir bu aşağı, yuxarı? Burax!"
 Dedi: "Mən başçıyam, xalq isə ümmət,
 Baş yere enərsə, pozular şöket.
 Otlara yaraşar başını öymək,
 İnsanın başıysa ucada gərək.
 Padşahın mövqeyi olmalı uca,
 Görənlər nur alsın ondan doyunca".
 Başqa bir dilavər dedi: "Şəhriyar.
 Ağıllı kimsəyə bəzək nə yarar?
 Qəlbində var sənin tanrı sifəti,
 O palçıq vücuda vurma zineti".
 Şah dedi: "Şahane dəbdəbə, şöket,
 Gözlərə bəxş edər yenilik elbet.
 Onunçün edirəm özümü gülşən
 Gözünüz nurlansın, ürək olsun şən.
 Görmürsən, atlaz don geyince bahar,
 Nə qədər zövq alır ondan ruzigar?"...¹

1. Nizami Gəncəvi. Isgəndərnamə, s.190-191.

Bu mükəlimə ilə Nizami liderin nüfuzunun, tabeliyində olan şəxslərin ona münasibətinin təkcə mə'nəvi-əxlaqi keyfiyyətlər, təşkilatçılıq bacarığı, əqli və fiziki qabiliyyətlər ilə deyil, həm də liderin davranış tərzini, onun statusuna aid olan formal elementlər, hətta onun zahiri görkəmi, etiketə əməl etməsi ilə şərtləndiyi fikrini irəli sürmüşdür. Şairin liderlik konsepsiyasının mükəmməliyini göstərmək baxımından bu, son dərəcə əhəmiyyətli faktdır.

İran taxtına yiyələndikdən sonra İsgəndərin cəsur bir fəth kimi çoxsaylı yürüşləri başlayır. Həmin yürüşlərin mahiyyət və məqsədi M.Ə.Rəsulzadə düzgün açıqlayaraq yazır: "Nizami göstərir ki, İsgəndər üçün ordu da, hərbi də məqsəd deyil, yalnız bir vasitədir. "Hərbi üçün hərbi" prinsipini o, kökündən rədd edir. Şairə görə, İsgəndər fitnəkarlıqla heç bir müharibə etməmişdir. Daraya qarşı etmiş olduğu sırf müdafiə müharibəsindən başqa, onun qalanlarından seçilən iki mühüm döyüşü olmuşdur. Bunlardan biri, misirlilərin xahişi ilə zəngibasarlı basqınçılara, digəri isə qafqazlıların xahişi ilə soyğunçu ruslara qarşı edilmişdir. Bütün başqa yürüşlərini isə İsgəndər tədbir və fəvqəladə hərbi nümayişlərlə nəticələndirmiş, qan tökmədən istədiklərinə nail olmuşdur".¹

Həqiqətən də belədir. Vəzir Ərəstunun "qəlbləri fəth etmək" barədə məsləhətinə dönmədən əməl edən İsgəndər əksər məsələləri qı-

1. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami, s.217

lincin yox, ağıl və zəkanın gücü ilə həll edir. Onun Hindistan və Çin yürüşləri buna əyani sübutdur. Müdrik və humanist bir hökmdar kimi İsgəndər qarşılaşdığı problemləri zor və məcburiyyətlə deyil, inandırma və nümunə yolu ilə, insanların qəlbinə və şüuruna təsir göstərmək vasitəsilə həll etməyə üstünlük verir. Bu baxımdan "İsgəndərin qıpçaq çölünə çatması" adlanan epizod diqqətəlayiqdir.

Çindən qayıdan İsgəndər Səqlab çölünə yətişir və burada çoxlu qıpçaq tayfaları ilə rastlaşır. Azad həyata öyrəşmiş qıpçaq gözəlləri örtüksüz, əl-ayaqları açıq gəzirdilər. Onları görənlər "tamarzi, subay əsgərlər cavanlıq odundan çıxa gəldilər".¹ Bundan narahat olan İsgəndər tayfa başçılarına yanına çağıraraq vəziyyəti danışır və tələb edir ki, qadınlar üzlerini örtün. Məğrur köçərilər: "Bizim adətimizlə gərək gözəllər qapan-sın!"²— deyər cavab verirlər və öz adətlərindən əl çəkməyəcəklərini bildirirlər. Nəsihətin faydasız olduğunu görənlər İsgəndər müdrik Bəlinasdan çarə istəyir. Bəlinas qara qranit daşdan bir qadın heykəli düzəldir, üzərinə isə ağ marmərdən çadra salır. Heykəl çöllükdə hamının gördüyü bir yerdə qoyulur. Çadralı qadını görənlər köçəri qızları da "həya edərək üzlerini örtüdürlər".³

Beləliklə, Nizami göstərir ki, çox zaman zorla, quru nəsihət və təbliğatla başa gəlməyən iş-

1. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. filoloji tərcümə s.307.

2. Yenə orada, s.308.

3. Yenə orada, s.309.

lərə nümunə gücünə, psixoloji təsir vasitəsilə nail olmaq mümkündür və müdrik lider bu həqiqəti öz fəaliyyətində, idarəçilik praktikasında da im nəzərə almalıdır.

"İqbalnamə"də Nizami İsgəndərin liderlik üslubu barədə daha geniş şərhlər verir və bunu onun tarixi qələbələrinin, uğurlarının rəhni kimi mə'nalandırır. Bu baxımdan aşağıdakı parça xüsusi maraq doğurur:

...Özünə düzlüyü eyleyib şüar,
O, yeddi ölkəyə oldu hökmdar.
Tədbir soruşardı iş bilənlərdən
Odur ki, olmuşdu özü işbilən.
Yoxsa, rum papaqlı bir türk nə sayaq,
Çinə, Hindistana basardı ayaq?
Deyirlər, getsəydi o bir yer üstə,
Yanında hazırdı bu altı dəstə:
Minlərcə ən möhkəm, mərd qılincvuran
Durardı əmrində onun hər zaman.
Əfsunda Harutu vurub keçənlər
Neçə əfsun quran, neçə cadugər.
Elə nitqlər ki, dilləri atəş
Heyrandı onlara səmada günəş.
Alim, uzaqqören hikmətşünaslar,
Saysız, hesabsızdı qiymətşünaslar.
Qoca zahidlər də vardı bir qədər
Dua elərdilər onlar gecələr.
Peyğəmbərlərə də gətirib pənah
Almışdı orduya onlardan da şah.
Bir işi dünyinə düşsə, hər zaman
Kömək istəyərdi daim bunlardan.
Bu altı dəstədən məclis qurardı

Onlardan iş üçün tədbir sorardı
Hər kəs bildiyini açıb deyərək,
Ona öz işində edərdi kömək.
Bu qədər köməkçi edib məsləhət
Dünyünü açardı onlar nəhayət...'

Beləliklə, İsgəndər daim öz ətrafında hərbiçilər, cadugərlər, natiqlər, alimlər (filosoflar), zahidlər və peyğəmbərlərdən (yəqin ki, ekstrasenslər) ibarət "məclis" (şura) saxlayar, bütün mühüm, mürəkkəb məsələlərin həllində onlarla məsləhətləşərmiş. Onun "yeddi iqlimə" hökmrən olmasının əsas amillərindən biri də bu olmuşdur. Bu mə'lumatı verməklə Nizami təkcə İsgəndərin avtoritarizmədən uzaq, demokratik elementlərin güclü olduğu liderlik üslubunu xarakterizə etməmiş, həm də ona öz müsbət münasibətini bildirmişdir.

Qeyd olunan altı dəstə içərisindən, şübhəsiz, İsgəndərə ən yaxını və onun ən çox ünsiyyətdə olduğu qrup alimlərdir:

Əmr etdi, verildi belə bir fərman:
"Alimdir gözümdə ən əziz insan!
Elmlə, hünərlə! – Başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eləyə bilməz!
Rütbələr içində seçilir biri –
Hamıdan ucadır alimin yeri!"
Belə qərar verdi: yanında ancaq
Hər kəs öz elmiylə qərar tutacaq.

**Hamı elmə, fənnə elədi rəğbət
Çünkü elmə təşviq edirdi dövlət.¹**

Məhz idarəetmənin elmi prinsiplərinə, elmi əsasda qurulmasına birinci dərəcəli əhəmiyyət verdiyindəndir ki, "İqbalnamə"də İsgəndəri əsasən alimlərlə, yeddi məşhur filosofla ünsiyyətdə görürük. Nizami bu cəhəti onun əqli-mə'nəvi kamilləşməsi və peyğəmbər məqamına çatması prosesində həlledici amil kimi qiymətləndirir.

Mə'lumdur ki, peyğəmbərliyin əsas şərti onun verildiyi şəxsin mö'cüzə göstərməyə qadir olmasıdır. Bəs, İsgəndərin mö'cüzəsi nədir? Onun bu haqda sualına göylərdən gələn səs: "Sən bütün xalqların dilini biləcəksən, eynilə bütün xalqlar sənin rum dilində dediklərini tərcüməsiz anlayacaqlar", – deyə cavab verir.² Bu mö'cüzənin mə'nası nədir? Həmin məsələdən bəhs edən M.Ə.Rəsulzadə yazır: "Milli ləyaqətin tərcümanı dil deyilmi? Bəli!.. Şair demək istəyir ki, millətlərarası nizam yalnız milli hüquqların tanınması ilə yarana bilər".³ Bu cəhəti eynilə şəxsiyyətə və şəxsiyyət hüquqlarına da aid etmək mümkündür və fikrimizcə, məsələnin bu cür yozumu Nizaminin dünyagörüşünə və yaradıcılığının ruhuna daha uyğun olar. Belə ki, "insanların dilini bilmək" mə'cazi anlamda onların qəlbine,

1. Nizami Gəncəvi. *İsgəndərnamə*, s.430-431.

2. Nizami Gəncəvi. *İsgəndərnamə. filoloji tərcümə*, s.519-520.

3. M.Ə.Rəsulzadə. *Azərbaycan şairi Nizami*, s.219.

əhval-ruhiyyəsinə, istək və arzularına, ehtiyac və çətinliklərinə, bir sözlə, insanların psixologiyasına bələd olmaq deməkdir. İsgəndər ideal lider kimi məhz bu keyfiyyətə malik olmalı idi. Və bu fikir mahiyyət e'tibarilə, Nizaminin liderlik məsələsinə dair baxışlarının özəyini təşkil edir, onun bütün "Xəmsə" boyu açıqladığı cəhətlərin məntiqi nəticəsi və yekunu kimi səslənir.

NƏTİCƏ

Nizami Gəncəvinin şəxsiyyət konsepsiyasının psixoloji aspektdə tədqiqinin obyektiv elmi əsası vardır. Belə ki, böyük şairin bədii irsi üzərində müşahidələrin göstərdiyi və nizamişünaslıq sahəsində çoxsaylı araşdırmaların təsdiq etdiyi kimi, ölməz əsərlərində yaratdığı surətlərin daxili aləmini, mə'nəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini ön plana çəkməsi, onların davranış, hərəkət və münasibətlərinin psixoloji cəhətdən əsaslandırması Nizamının ədəbiyyat tarixinə gətirdiyi ən mühüm yeniliklərdən biri olmuşdur.

Şərq fəlsəfi fikrində şəxsiyyətin iradə azadlığı və onun həyatına "qəza və qədər" tə'siri ətrafında gedən mübahisələrə cavab olaraq, Nizami "Xəmsə"də şəxsiyyəti "faiili-muxtar" kimi təqdim etmiş, onun sırf xarici şəraitin və fəvqəltəbii qüvvələrin ixtiyarında olan aciz məxluq deyil, tələbatlarından, istək və arzularından, sosial yönündən doğan davranışı, hərəkət və münasibətləri, başqa sözlə, sosial-psixoloji fəallığı ilə öz taleyini müəyyənləşdirən ictimai varlıq olması ideyasını irəli sürmüşdür. Beləliklə, şəxsiyyət problemi Nizami yaradıcılığının mərkəzi məsələlərindən biri olmuşdur ki, onun müasir elmi səviyyədə araşdırılması zərurəti də həmin realıqla şərtlənir. Bu zaman problemin psixoloji aspekti-

nin açıqlanması xüsusi aktualıq kəsb edir, çünki indiyə qədər Nizami yaradıcılığının araşdırılması, bə'zi təşəbbüslər istisna olunarsa, əsasən ədəbiyyatşünaslıq istiqamətində aparılmışdır. Hərçənd sırf ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarında da Nizami poeziyasında şəxsiyyət məsələsinin qoyuluşu və həlli ilə bağlı bir çox dəyərli fikir və mülahizələrin mövcudluğunu qeyd etməmək olmaz. Bunun özü də problemin professional mövqedən, hərtərəfli və kompleks şəkildə öyrənilməsi üçün e'tibarlı zəmin təşkil edir.

Mövcud elmi ədəbiyyatla tanışlıq göstərir ki, Nizami yaradıcılığında şəxsiyyət problemi, başlıca olaraq, şairin ümumi fəlsəfi-etik və ictimai baxışları, o cümlədən onun İntibah dünyaduyumunun vacib elementi olan humanizmi ilə əlaqədar, həmçinin yaradıcılıq metodunun mühüm parametri, bədii ustalığını və poetik məharətini səciyyələndirən bir xüsusiyyət kimi maraq və araşdırma obyektinə olmuşdur. Tədqiqatçılar belə bir fikirdə yekdildirlər ki, Nizamının müxtəlif mövzulu beş poemasını bir ad – "Xəmsə" başlığı altında birləşdirməyə əsas verən, həmin əsərlər arasında daxili bağlılıq və əlaqəni tə'min edən, bir ana xətt kimi daim diqqət mərkəzində olan və inkişaf etdirilən cəhət məhz şairin orijinal şəxsiyyət konsepsiyasıdır.

"Xəmsə"yə daxil olan əsərlərin hər birində Nizami bu konsepsiyanın müxtəlif tərəflərini açıqlamış və öz e'cazkar qələmi ilə oxucuların mühakiməsinə vermişdir. Əgər "Sirlər xəzinəsi"ndə Nizami şəxsiyyətin mahiyyətini daha çox

ümumfəlsəfi planda şərh edərək, onun strukturunda fizioloji və mə'nəvi-psixi, fərdi və ictimai amillərin nisbətini göstərməyə çalışarsa, "Xosrov və Şirin"də şair şəxsiyyəti artıq psixoloji bir reallıq kimi tədqiq edir, surətlərin daxili aləmini diqqət mərkəzinə çəkir. "Leyli və Məcnun"da Nizami insan psixikasının ən dərin qatlarına və sirli guşələrinə nüfuz edir. "Yeddi gözəl"də şəxsiyyət fərd-sosium qarşılıqlı əlaqəsində, şəxsi istəklərlə ictimai borcun konfliktində şəraitində işıqlandırılır. "İsgəndərnamə"də Nizamının şəxsiyyət konsepsiyası fəlsəfi miqyas kəsb edir, qlobal ictimai problemlərin qoyuluşu və həllinin məhvərində dayanır. Göründüyü kimi, Nizamının şəxsiyyət təlimi olduqca əhatəli, çoxşaxəli və sistemli xarakterə malikdir.

Nizami insanı yüksək qiymətləndirib onu yaradılmışların ən kamili və şərfəlisi saysa da, onun ziddiyyətlərini, tanrı tərəfindən müəyyən edilmiş yüksək məqama uyğun gəlməyən keyfiyyətlərini, törətdiyi zülm və ədalətsizlikləri də yaxşı görür, bunların səbəblərini açıqlayır, xilas yollarını arayır. Şair insanın ziddiyyətlərini onun ikili təbiəti ilə, daha dəqiq desək, onun iki başlanğıcdan – cismani və mə'nəvi başlanğıclardan ibarət olması ilə izah edirdi. İnsanın digər canlılardan üstünlüyü onda mə'nəvi (ruhani) başlanğıcın olması ilə şərtlənir və məhz ruhan mövcudluğu sayəsində insan bioloji varlıq olaraq qalmır, şüurlu ictimai fəaliyyətin subyektinə çevrilir. Nizami cismani başlanğıcı rədd etmir, yalnız heyvani instinktlərin cilovlanmasını, onla-

rın ağlabatan həddə ödənilməsinə məsləhət görür, bioloji ehtirasların əsiri olmağın əleyhinə çıxır. Bunun üçün insan öz təbiətini dərk etməlidir – yalnız bu zaman o, özünün cəmiyyətdəki vəzifəsini anlaya və yerinə yetirə bilər.

Şübhəsiz, Nizami ruhdan, mə'nəvi başlanğıcdan danışarkən, müasir terminologiya ilə desək, insanın sinir-psixi təşkilini, şəxsiyyətin strukturunda psixi element və funksiyalar sistemini nəzərdə tutmuşdur. Şair şəxsiyyətin psixoloji imkanlarını hüdudsuz sayır və onu maksimum reallaşdırmağa çağırırdı. Məhz bu halda şəxsiyyət kamilləşə, dəyişə və ətraf mühiti də dəyişdirə bilər.

Nizami şəxsiyyətin mahiyyətini bütün mürəkkəbliyi ilə, onun strukturunda bir tərəfdən fizioloji və psixi, digər tərəfdən isə fərdi və ictimai amillərin qarşılıqlı əlaqəsində şərh edir və ən mühümü odur ki, bu qarşılıqlı əlaqədə mexaniki əkslik kimi deyil, dinamik keyfiyyətə və dialektik mahiyyətə malik ziddiyyət kimi mə'nalandırır.

Nizami şəxsiyyətin tələbatlarını onun fəallığının mənbəyi sayır və bu tələbatları onların xarakteri baxımından maddi və mə'nəvi (təbii və mədəni) olmaqla iki qismə bölürdü. Şair maddi tələbatın ödənilməsinə şəxsiyyətin fiziki mövcudluğunun ilkin şərti kimi zəruri hesab etməklə yanaşı, mə'nəvi tələbatdan doğan fəaliyyətə şəxsiyyətin inkişafına şərait yaradan mühüm amil kimi daha böyük önəm verirdi.

Nizami tələbatların əmək fəaliyyəti vasitəsilə ödənilməsinə vacib şərt kimi irəli sürmüş, əmə-

yin tələbata çevrilməsindən ötrü əmək tərbiyəsinə diqqət yetirməyin əhəmiyyətini dönə-dönə qeyd etmişdir. "Əmək" dedikdə şair həm fiziki, həm də zehni əməyi nəzərdə tutmuşdur.

Nizami şəxsiyyətin formalaşması və inkişafında təlim və tərbiyənin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir.

Xosrov, Bəhram və İsgəndər kimi qəhrəmanlarının təqdimində onların həm mə'nəvi-intellektual, həm də fiziki tərbiyəsi prosesinə xüsusi yer verməsi buna əyani sübutdur. Lakin şairin fikrincə, təlim-tərbiyə nə qədər mühüm məsələ olsa da, şəxsiyyətin təşəkkülü üçün kifayət deyil, şəxsiyyət bilavasitə ictimai həyat və fəaliyyətdə, başqa insanlarla qarşılıqlı münasibətlər və canlı ünsiyyət prosesində formalaşır və inkişaf edir. Bu prosesdə şəxsiyyətin daxili kolliziyaları, necə deyirlər, öz-özü ilə mübarizəsi də ciddi tə'sirə malik olur. Nizamiyə görə, şəxsiyyət öz məqsədinə mübarizələr, səhvlər, büdrəmələr, e'tiraf yolunu ilə, təkmilləşmə-təkmilləşmə, öz-özünü "inkar edərək" yetişməlidir, çünki yalnız bu halda məqsəd şəxsiyyətin fəallıq mənbəyinə, ona çatmaq uğrunda fəaliyyət isə şəxsiyyətin inkişafının daimi stimulu kimi çevrilir. Bu inkişaf və kamilləşmə ağılla hissin, ictimai borcla fərdi istəklərin fasiləsiz toqquşması və son nəticədə ahəngdarlaşması, harmonik vəziyyətə gətirilməsi şəraitində baş verir. Şəxsiyyətin əxlaqi mə'nəvi keyfiyyətləri, iddia səviyyəsi, özünə və başqalarına münasibəti bu prosesin gedişini müəyyənləşdirən amillər kimi çıxış edir.

Nizami belə hesab edirdi ki, kamil şəxsiyyət və mükəmməl cəmiyyət dialektik vəhdətdə olmalıdır. Fərdi istəklərlə ictimai vəzifələr bir-birini inkar etməməli, əksinə, tamamlamalı, bir-birinin daha dolğun reallaşmasına şərait yaratmalıdır. Şəxsiyyətlə cəmiyyət münasibətlərində harmoniya pozulduqda faciə baş verir və bu, tək cəmiyyətin deyil, həm də cəmiyyətin faciəsi olur. Çünki fərdin azadlığını boğan, şəxsiyyəti bədbəxtliyə məhkum edən bir cəmiyyət xoşbəxt ola bilməz. "Leyli və Məcnun"-da təsvir olunan faciə bunun əyani nümunəsidir.

Nizami bu əsərdə əsl psixoloq məharəti nümayiş etdirərək, insan psixikasının ən mühüm proseslərini qələmə almağa nail olmuşdur. Şair Məcnun obrazında tənhalığın psixologiyasını müasir elmi təsəvvürlərə tam uyğun şəkildə açmış, frustrasiya, depersonalizasiya, özünümüşahidə, özünütəhlil, identifikasiya və s. kimi psixoloji halət və proseslərin canlı, inandırıcı və tə'sirli mənzərələrini yaratmışdır.

Nizaminin şəxsiyyətə verdiyi əsas tələb, onda görmək istədiyi ən mühüm keyfiyyət kamillik idi. Şairin nəzərində insanlar etnik və dini mənsubiyyətinə, sosial mənşə və məqamına görə yox, yalnız kamillik dərəcəsinə görə fərqləndirilməlidirlər. Şəxsiyyətin qiymətləndirilməsində yeganə mə'yar da bu olmalıdır. Kamillik isə, Nizamiyə görə, son nəticədə özünüdərk və özünü-tərbiyə vasitəsilə əldə edilir. Özünü dərk edən şəxsiyyət sosial funksiyasını da dərk edir və ictimai fəallığı ilə seçilir. Özünü dərk etməyənlər isə

ictimai borclarını anlamır, ötəri istək və ehtirasların əsiri olur, öz həyatlarını daimi vurnuxma və mə'nasız əyləncələrlə puç edirlər.

"Həyat—əməkdir" tezisini irəli sürən Nizami biliyə, öyrənməyə daimi cəhdi şəxsiyyətin təkamülündə mühüm amil sayırdı. Şair fitri iste'dad və qabiliyyətlərdən daha çox, insanın öyrəndiyi, əldə etdiyi, qazanılmış qabiliyyətlərinə əhəmiyyət verir, insanın bu yolla öz intellektual və fiziki potensialını aktuallaşdırma biləcəyi fikrini əsaslandırır. İnsanı çalışmağa, öyrənməyə çağırarkən, Nizami əsasən öyrənməyin praktik aspektini, əməli bilik və təcrübəsini, vərdisi və qabiliyyətlərin əldə olunmasını nəzərdə tuturdu. Şair belə hesab edirdi ki, insanın göstərdiyi hünərlər ilahi verginin, fövqəladə qüvvənin deyil, vərdişin, zəhmətin nəticəsidir. Bu baxımdan o, işin invariant təkrarı nəticəsində avtomatlaşan, asanlıqla və sür'ətlə həyata keçirilən icra üsulu kimi vərdişə xüsusi diqqət yetirmiş və onun formalaşması prosesini müasir elmi baxışlara uyğun şəkildə təsvir etmişdir.

Şəxsiyyətin temperamenti və temperamentlərin tipologiyası məsələsində Nizami öz kökləri ilə qədim yunan və Roma təbabəti və psixoloji fikrinə gedib çıxan və insan orqanizmində hansı mayenin (qan, bəlgəm, qara öd, sarı öd) üstünlük təşkil etməsindən asılı olaraq, uyğun temperament tipinin (sanqvinik, fiqmatik, xolerik və melanxolik) formalaşması ideyasına əsaslanan tə'limin tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

Nizami şəxsiyyətin inteqral keyfiyyətləri sis-

temində şəxsiyyətin əxlaqi-mə'nəvi xassələrinə, münasibətlərinə (özünə, başqalarına və borca münasibət), həmçinin şəxsiyyətin strukturunda fərdi və tipoloji xüsusiyyətlərə başlıca diqqət yetirmişdir. Özünüdərk fərdin şəxsiyyətə çevrilməsində mühüm amil saydığı üçün şair qafilliyi, nadanlığı, cahilliyi qətiyyətlə rədd etmişdir. Şairə görə, bu mənfə keyfiyyətlər şəxsiyyətin özünə və başqalarına münasibətində bilavasitə əksini tapır, özünütənqidin, e'tirafın yolunu bağlayır, təkbübürə, lovğalığa rəvac verir, şəxsiyyətin başqalarına münasibətində xudbinliyə, paxıllıq, həsəd, bədxahlıq və riyakarlığa üstünlük verməsinə şərait yaradır. Nizami bütün keyfiyyətlərdə ifratçılığı rədd edir, dənə-dənə ölçü hissini, orta həddi gözləməyin vacibliyini vurğulayır. Bu keyfiyyəti şair həm də şəxsiyyətin psixi sağlamlığı baxımından zəruri hesab edir.

Ümumiyyətlə, Nizami şəxsiyyətin inteqral keyfiyyətlərinə dialektik yanaşmış, o cümlədən fərdi və tipoloji xüsusiyyətlərin dialektikasını Xosrov, Bəhrəm və İsgəndərin təmsalında əks etdirmişdir. Şairin Xeyir və Şər konsepsiyası isə onun bu mövqeyinin bütün dərinliyini açıb göstərir. Nizami bu anlayışları geniş mə'nada götürmüş və həmin adlar altında bütöv keyfiyyətlər sistemini nəzərdə tutmuşdur.

Şəxsiyyət problemi Nizamini heç də öz-özlüyündə deyil, şairin bütün yaradıcılığı boyu inkişaf etdirdiyi ictimai ideali ilə üzvi əlaqədə maraqlandırır. Bu üzvi vəhdət şairin liderlik konsepsiyasında öz əksini tapmış, bununla əlaqədar isə idarəetmə psixologiyası məsələləri şairin diqqət

mərkəzində dayanmışdır. Dövrün ədəbi ən'ənlərinə uyğun olaraq, əsasən şahları əsərlərinin baş qəhrəmanına çevirsə də, Nizami şahlığın ilahi vergi və fəvqə'lədə bir keyfiyyət olması barədə geniş yayılmış təsəvvürləri qəbul etməmişdir. Şairin fikrincə, liderlik ilahi varlıq ilə deyil, şəxsiyyətin sosial münasibətlər sistemində formalaşmış təkmilləşən əxlaqi-mə'nəvi keyfiyyətləri ilə müəyyən olunur ki, burada əsas şərt liderin bir şəxsiyyət kimi kamilliyi, birgə fəaliyyəti və münasibətləri düzgün təşkil edib tənzimləmək qabiliyyəti, insanlara ədalətli, obyektiv, həssas münasibət və bütün bunların nəticəsi kimi meydana çıxan nüfuz və tə'siridir. Xosrov, Bəhram və İsgəndər surətləri şairin bu mövqeyini əyani şəkildə nümayiş etdirir. Bununla da Nizami liderliyin xarizmatik konsepsiyasını rədd etmişdir. Eyni zamanda o, liderliyin irsiyyətlə, genetik mənşə ilə deyil, şəxsiyyətin öz keyfiyyət parametrləri ilə müəyyən olunması ideyasını irəli sürmüşdür.

Böyük şair humanist dünyagörüşünə uyğun olaraq, rəhbərin, dövlət başçısının həm də lider keyfiyyətlərinə malik olmasını, yə'ni bu iki sosial statusun bir şəxsin simasında mövcudluğunu məqsədəuyğun sayırdı, çünki əks təqdirdə cəmiyyətdə münaqişə ehtimalı yarana, ictimai asayiş pozula bilər. Rəhbər təkçə hüquq və səlahiyyətlərə, sanksiyalar sistemində deyil, öz təbələri arasında şəxsi nüfuz və tə'sirə malik olmalı və beləliklə, ölkənin həqiqi lideri keyfiyyəti qazanmalıdır – bu ideya olduqca müasir səslənir.

Nizami "Xəmsə"dəki ayrı-ayrı epizodlarda liderliyin və idarəetmə psixologiyasının müxtəlif məsələlərini şərh edir. Lider ədalətli olmalı, öz missiyasına məziyyət kimi yox, məs'uliyət və borc kimi baxmalı, öz fəaliyyətində daim ictimai rəyi nəzərə almalı, səlahiyyət verdiyi şəxslərə nəzarəti zəiflətməməli, bütün qrup üzvlərinə eyni gözlə baxmalı, obyektivliyi fəaliyyət prinsipinə çevirməli, rəhbərlikdə avtoritarizmə deyil, demokratik üsullara üstünlük verməli, şəxsi nümunəsi ilə təqlid obyektinə və etalona çevirməli, insanların qəlbinə fəth etməyə çalışmalı, məqsədə çatmaq üçün zora və təzyiqa yox, psixoloji tə'sir üsullarına, inandırma və təlqinə üstünlük verməlidir. Bütün bu keyfiyyətləri Nizami ideal lider kimi təqdim etdiyi İsgəndər obrazında cəmləşdirmiş və bununla öz ictimai idealinin canlı təəcəsmünü yaratmışdır.

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, Nizami Gəncəvinin şəxsiyyət psixologiyası ilə bağlı ideyaları təkçə psixoloji fikir tariximizin parlaq səhifəsi kimi maraqlı doğurmur. Dahi mütəfəkkirin mükəmməl şəxsiyyət konsepsiyası müasir psixologiya elmimizin nəzəriyyə və praktikası üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir və onun perspektiv inkişafına səmərəli tə'sir göstərə biləcək fikir və mülahizələrlə zəngindir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1) Azərbaycan dilində

1. Abbasov Ə. Nizami Gəncəvinin "İşgəndərnamə" poeması, Bakı, 1966.
2. Abbasov M. Nizaminin psixoloji görüşləri (namizədlik dissertasiyası) Bakı, 1945.
3. Azadə R. Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti. Bakı, 1979.
4. Araslı N. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, 1980.
5. Araslı H. Nizami Gəncəvi. Bakı, 1994.
6. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixoloğiyanın aktual məsələləri. Azərneşr, Bakı, 1986.
7. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1989.
8. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Azərneşr, Bakı, 1981.
9. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Bədii yaradıcılığın psixoloji məsələlərinə dair. -"Azərbaycan" jurnalı, N2, 1957.
10. Bayramov Ə.S. Tənqidçi təfəkkürün bəzi psixoloji məsələləri. -"Azərbaycan" jurnalı, N3, 1959.
11. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri, Bakı, 1996.
12. Bayramov Ə. Psixoloji düşüncələr. Bakı, 1994.
13. Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında "Xosrov və

Şirin" mövzusu. Bakı, 1970.

14. Qasımov Q. Nizami və Azərbaycan musiqisi. - "Elm və həyat", 1979, N11.
15. Qəhrəmanov V. Nizaminin hüquqi görüşlərinə dair. - Azərbaycan EA Xəbərləri, 1948, N7.
16. Quluzadə M. Nizami Gəncəvi. Həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1953.
17. Zamanov N. Nizami poeziyası və təsviri sənət. Bakı, 1981.
18. Əlizadə M. Nizami Gəncəvi. - Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı, 1960.
19. Əliyev R. Nizami. Qısa bibliografik mə'lumat. Bakı, 1982.
20. Əfəndiyev M., Əliyev R. Nizami və dövrünün təbabət elmi. - Azərb. EA Xəbərləri, 1954, N2.
21. Yusifov X. Şərqdə İntibah və Nizami Gəncəvi. Bakı, 1982.
22. Göyüşov Z. Daxilə pəncərə. Bakı, 1978.
23. Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, 1982.
24. Məhəmmədi M. Nizami dünyası. - "And", 11.XII.1992.
25. Məhəmmədi M. Nizami və İmam Qəzzali. - "Cahan", 1997, N1.
26. Mikayılov Ş. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşlərinə dair - "Azərbaycan məktəbi", N1-9, 1984.
27. Nizami Gəncəvi. Almanax. I kitab. Bakı, 1984.
28. Nizami yaradıcılığında təlim-tərbiyə məsələləri (Ümumrespublika ali məktəblərarası konfransın məruzə tezisləri: 20-21 noyabr 1991-ci

il), Bakı, 1991.

29. Nizami Gəncəvi. Lirik. filoloji tərcümə, şərhlər və qeydlər prof. M.Əlizadəndir. Bakı, 1983.

30. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. tərcümə edənlər S.Rüstəm və A.Sarovlu. Bakı, 1981.

31. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. tərcümə edəni R.Rza. Bakı, 1982.

32. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. tərcümə edəni M.Rahim. Bakı, 1983.

34. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnəmə. tərcümə edənlər A.Şaiq və M.Rzaquluzadə. Bakı, 1982.

35. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət prof. R.Əliyevindir.. Bakı, 1981.

36. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər, prof. H.Məmmədza-dəndir. Bakı, 1981.

37. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər prof. M.Əlizadəndir. Bakı, 1981.

38. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər prof. R.Əliyevindir. Bakı, 1983.

39. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnəmə. filoloji tərcümə prof. Q.Əliyev və V.Aslanovundur. Bakı, 1983.

40. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1991.

41. Rəfil M. Nizami. Bakı, 1939.

42. Rəfil M. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman. – Nizami adına Ədəbiyyat Institutunun əsərləri. I cild. Bakı. 1946.

43. Sasanian Ç. Nizaminin "Leyli və Məcnun" poeması. Bakı, 1985.

44. Ümumi psixoloziya. Bakı, 1982.

45. Həsənov B., Xəlilov Ə. Nizami yaradıcılığında kimya motivləri. – "Ədəbiyyat və incəsənət". 1975, 12 iyul.

46. Hüseynov X. Nizaminin "Sirlər xəzinəsi". Bakı, 1983.

47. Cahani Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ən'ənləri. Bakı, 1979.

2) rus dilində

48. Абу Хамид ал-Газали. Воскрешение наук о вере, пер. с арабского В.Наумкина. М., 1980.

49. Алиев Г.Ю. Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока. М., 1960.

50. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературе народов Востока. М., 1985.

51. Ананьев Б.Г. Проблема формирования характера. Л., 1949.

52. Ананьев Б.Г. Психология чувственного познания. М., 1960.

53. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. М., 1968.

54. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования, М., 1984.

55. Ахмедов Э.М. Великий азербайджанский мыслитель. Баку, 1962.

56. Байрамов А.С. Психологическая мысль в Азербайджане в XII-XIV вв. и основные тенденции ее развития. – Тезисы научных сообщений советских психологов на XXII Международном

психологическом конгрессе. М., 1980.

57. Байрамов А.С. Некоторые этнопсихологические вопросы в творчестве Низами Гянджеви. — Этнопсихологические проблемы развития личности. Баку, 1985.

58. Байрамов А.С. Психологические этюды. Баку, 1989.

59. Байрамов А.С., Ибрагимбеков Ф.А. Психологический аспект в творчестве революционного демократа М.Ф.Ахундова. жур. "Вопросы психологии", изд-во "Педагогика" М., 1973, N2.

60. Байрамов А.С. Психологический аспект в творчестве азербайджанского поэта и мыслителя Имадеддина Насими. жур. "Вопросы психологии", М., 1976, N1

61. Бахшалиева Г.Б. "Книга песен" Абул-Фараджа ал-Исфахани и классическая азербайджанская литература. Баку, 1998.

62. Бернс Р. Развитие Я — концепции и воспитание. пер. с английского. М., 1986.

63. Бертельс Е.Э. Великий азербайджанский поэт Низами. Эпоха, жизнь и творчество. Баку, 1940.

64. Бертельс Е.Э. Низами. М., 1949.

65. Бертельс Е.Э. Низами и Физули. М., 1962.

66. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М., 1965.

67. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

68. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. М., 1978.

69. Бодаев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. М., 1982.

70. Болдырев А.Н. Памятники эпохи Руставели. М., 1938.

71. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. М., 1973.

72. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. М., 1956.

74. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Баку, 1981.

75. Гаджиев А.Х. Проблемы марксистской этнической психологии. М., 1982.

76. Гаджиев А.А. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви. Баку, 1980.

77. Дьяченко М.И., Феденко Н.Ф. Основы психологии. М., 1962.

78. Зейгарник Б.В. Теория личности в зарубежной психологии. М., 1982.

79. Ибн Сина Абу Али. Избранные произведения. том I. Душанбе. 1980.

80. Ковалев А.Г. Психология личности. М., 1970.

81. Ковалев А.Г. Психология литературного творчества. Л., 1960.

82. Коджаев М.К. Проблема характера в творчестве Ф.М. Достоевского. Баку, 1990.

83. Кон И.С. Личность как субъект общественных отношений. М., 1966.

84. Кон И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. М., 1984.

85. Конрад Н.И. Запад и Восток. М., 1966.

86. Королев С.И. Вопросы этнопсихологии в трудах зарубежных авторов. М., 1970.

87. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку, 1981.

88. Кряжев П.Е. Общество и личность. М., 1961.

89. Кузнецов Ю.В. Философские проблемы этнопсихологии. М., 1975.

90. Кулизаде З.А. Закономерности развития

восточной философии XIII-XVI вв. и проблема Запад-Восток. Баку, 1983.

91. Кулизаде З.А. Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение. Баку, 1987.

92. Кязимов М.Д. "Хафт пейкар" Низами и традиция назире в персоязычной литературе XIV-XVI вв. Баку, 1987.

93. Кязимов М.Д. Последователи Низами. Баку, 1991.

94. Левитов Н.Д. Вопросы психологии характера. М., 1956.

95. Левитов Н.Д. Психология характера. М., 1969.

96. Личность (Материалы симпозиума, состоявшегося 10-12 марта 1970 г. в Москве). М., 1971.

97. Личность и труд. М., 1965.

98. Магун В.С. Потребности и психология социальной деятельности личности. М., 1983.

99. Мамедов Ш.Ф. Философские и общественно-политические взгляды Низами. М., 1959.

100. Мелетинский Е.М. Средневековый роман. М., 1983.

101. Миллер Р. Личность и общество. М., 1965.

102. Мурадханов М. Педагогические высказывания Низами. Баку, 1947.

103. Мустафаев Дж.В. Философские и этические воззрения Низами. Баку, 1962.

104. Обуховский К. Психология влечений человека (пер. с польского). М., 1972.

105. Поршнев Б.Ф. Принципы социально-этнической психологии. М., 1964.

106. Проблемы азербайджанского Ренес-

санса. Баку, 1984.

107. Психология. Словарь. М., 1990.

108. Психология межличностного познания. М., 1981.

109. Психология личности. Тексты. М., 1982.

110. Рафили М. Низами. Жизнь и творчество. М., 1946.

111. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М., 1946.

112. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М., 1976.

113. Рувинский Л.И. Теория самовоспитания. М., 1973.

114. Рудик П.А. Психология. М., 1964.

115. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. Тбилиси, 1989.

116. Столин В.В. Самосознание личности. М., 1983.

117. Теоретические проблемы психологии личности. М., 1974.

118. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности. М., 1987.

119. Хайруллаев М.М. Абу Наср ал-Фараби. М., 1982.

120. Халилов Г.В. Идеи гуманизма в общественной мысли Азербайджана. Баку, 1984.

121. Хмелько В.Е. Социальная направленность личности. Казань, 1988.

122. Шибутани Т. Социальная психология. М., 1969.

123. Шихирев П.Н. Современная социальная психология США. М., 1979.

124. Якобсон П.М. Психология чувств. М., 1961.

125. Якобсон П.М. Психологические пробле-

- мы мотивации поведения человека. М., 1969.
126. Ярошевский Т. Личность и общество.
М., 1973.
127. Ярошевский М.Г. История психологии.
М., 1966.
128. Ярошевский М.Г. Психология в XX сто-
летия. Теоретические проблемы психологичес-
кой науки. М., 1974.

Mündəricat

Giriş 3

I fəsil

Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin tədqiqinin əsas
istiqaətləri 8

II fəsil

Şəxsiyyətin təşəkkülü və sosial-psixoloji məz-
mununa dair Nizaminin görüşləri 43

III fəsil

Nizami Gəncəvi şəxsiyyətin inteqral mə'nəvi-
psixoloji keyfiyyətləri haqqında 116

IV fəsil

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında liderlik və idarə-
etmə psixologiyası məsələləri 142

Nəticə 180

İstifadə olunmuş ədəbiyyat 190

Redaktor: Nadir Məmmədli
Baş redaktorun müavini: İlqar Zeynalov
Bədii redaktor: Səidə İsmayılova
Texniki redaktor: Rasim.Hacıyev, Elşad Hacıyev
Korrektorlar: Nurəngiz Babayeva
Kompüter tərtibçisi İbrahim.
Yığılmağa verilmiş 22.02.2000. Çapa imzalanmış 30.03.2000.
Uçot nəşr vərəqi 10. Fiziki çap vərəqi 9,2. Şərti çap vərəqi
12,5. Ədəbi qamituru tayms. *Sifariş № 238. Ofset çap üsulu.*
Tiraj 500. *Qiyməti müqavilə ilə.*

**Kitab «Nurlan» nəşriyyat-pollqrafiya müəssisəsində
yığılmış və çap olunmuşdur. Müəssisənin direktoru
N.B.Məmmədli. Tel.: 25-67-72.**

Ünvan: Bakı 48, Qaraçuxur qəs., Qumluq küç. 69.

415
B 12

